

The Time is Out of Joint.

Anthropocene and Ecocentric Reading of Literary Texts

Patryk Szaj

ORCID: 0000-0002-6315-3317

these are those things that *will have had to have been*, that *will have had to yet occur*¹

Evelyn Reilly

How then to write literary criticism in a time of acknowledged mass extinction without just seeming absurd? How far is such writing vulnerable to the claim that we are still denying or negotiating with the Anthropocene by trying to squeeze it into conventional categories? The insidious effect of the Anthropocene, as an emergent phenomenon with drastically revisionist after-effects, is that what most people take for normality must drift towards being a form of environmental denial².

Timothy Clark

Anthropocene's hauntology

On 21st May 2019, the Working Group on the Anthropocene recommended to officially recognize a new geological epoch (29 out of 33 members voted in favor of this recommendation)³. Regardless of whether this term⁴ is accurate, the awareness that the Holocene – an epoch of a stable

¹ Evelyn Reilly, *Apocalypse* (New York: Roof Books, 2012), 71.

² Timothy Clark, *Ecocriticism on the Edge. The Anthropocene as a Threshold Concept* (London-New York: Bloomsbury, 2015), 48–49.

³ See “Working Group on the ‘Anthropocene’”, b.d., <http://quaternary.stratigraphy.org/working-groups/anthropocene/>.

⁴ See Ewa Bińczyk, *Epoka człowieka. Retoryka i marazm antropocenu* [Man's epoch. Anthropocene's rhetoric and stagnation] (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2018), 77–103.

climate conducive to the development of human civilizations and life – is over, is an incentive to reorient research interests of not just environmental⁵, but also general humanities. Clive Hamilton, Christophe Bonneuil, and François Gemenne, editors of *The Anthropocene and the Global Environmental Crisis*, identify two powerful, convincing claims expressed in the Anthropocene hypothesis, which cannot be ignored by the humanities and social sciences: one, people have become a telluric force, transforming the way the Earth functions, and two, the human (and inhuman, one might add) inhabitants of the planet will experience a global environmental change of unprecedented speed and scale⁶. This means that a new geological regime has come. In a smaller, human dimension, it also means the ultimate question of a “modern constitution” that will demand the treatment of society and nature as two separate orders, and to limit the agency of human actions only to the former (and to simply ignore the agency of non-human actors)⁷.

“«*The time is out of joint*»: time is *disarticulated*, dislocated, dislodged, time is run down, on the run and run down, *deranged*, both out of order and mad. Time is off its hinges, time is off course, beside itself, disadjusted”⁸ – Jacques Derrida wrote in 1993. It seems that today those (not early) considerations have only become more up to date; Anthropocene is the time of disaster, but also *a disaster of time*. If etymologically *katastrophe* means “overturning, a sudden turn”, a catastrophe of time boils down to denying its very linearity: it turns out that it simultaneously runs in several directions. Anachrony, dislocation, *dis-locatio* (literally disturbance from a proper, original, or usual place or state: rejection of phantasmic proximity of the “current” and the “present”) concerns time as such, and instead bonding it anew, we should radically reconsider its disadjustment with itself.

Is it not what experiencing Anthropocene is about? Clive Hamilton stresses that the term does not simply mean *advancing* escalation of the environmental-climate crisis, but a paradigmatic change of planetary climate conditions: *disarticulation* in the functioning of the Earth system understood as a whole. The Great Acceleration – the period which started after WW2 – is considered one of the most stratigraphically reliable moments of the beginning of the Anthropocene⁹ – hence it divides the history of the Earth into two mismatched parts¹⁰. Authors of one of the most cited papers on the Anthropocene, *The Anthropocene: Are Humans Now Overwhelming the Great Forces of Nature?*, Will Steffen, Paul Crutzen and John McNeill, write about a “planetary shift”, i.e., a deep transformation of the relationships between humanity and all the other

⁵ See e.g. Serpil Oppermann and Serenella Iovino, eds., *Environmental Humanities: Voices from the Anthropocene* (London-New York: Rowman and Littlefield, 2017); Clive Hamilton, “A New Anthropocentrism”, in *Defiant Earth: The Fate of Humans in the Anthropocene* (Crows Nest: Allen&Unwin, 2017), who states that the Anthropocene is more likely to develop a “new Anthropocene” than posthumanist tendencies.

⁶ Clive Hamilton, Christophe Bonneuil, and François Gemenne, “Thinking the Anthropocene”, in *The Anthropocene and the Global Environmental Crisis: Rethinking Modernity in a New Epoch*, edited by Clive Hamilton, Christophe Bonneuil, and François Gemenne (New York: Routledge, 2015), 3–4.

⁷ See Bruno Latour, *Nigdy nie byliśmy nowoczesni. Studium z antropologii symetrycznej* [We have never been modern], translation into Polish by Maciej Gdula (Warszawa: Oficyna Naukowa, 2011).

⁸ Jacques Derrida, *Widma Marksa. Stan długu, praca żałoby i nowa międzynarodówka*, translated into Polish by Tomasz Załuski (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2016), 42. English version: *Specters of Marx: The State of the Debt, the Work of Mourning, and the New International* (Psychology Press, 1994), 18.

⁹ See e.g. Will Steffen et al., “The Trajectory of the Anthropocene: The Great Acceleration”, *Anthropocene Review*, 2015. The tables presented in the paper, clearly indicating exponential growth in various socio-economic trends and trend of Earth systems after 1950, are especially instructive.

¹⁰ Clive Hamilton, *Defiant Earth. The Fate of the Humans in the Anthropocene* (Crows Nest: Allen&Unwin, 2017).

actors of this world: “Human activities have become so pervasive and profound that they rival the great forces of Nature and are pushing the Earth into planetary terra incognita”¹¹. The problem is not that cumulative effects of anthropopressure are increasingly more poignant, but that they result in a complete unpredictability of what will happen with Earth’s systems in the next few decades. Jason W. Moore, a critic of the term “Anthropocene”, is of a similar opinion. He states that “The news is not good on planet Earth. Humanity—and the rest of life with it—is now on the threshold of what Earth system scientists call a «state shit»”¹². Finally, Tobias Boes and Kate Marshall observe that the basic premise of all Anthropocene theories is the conviction of a complete break with the past and an irreversible change of the human condition¹³.

Thus, it can be said that the Anthropocene is the destination of modernity. Regardless of whether it is true that we have never been modern (Bruno Latour¹⁴), or whether we have – for a short while (Timothy Morton¹⁵), it is certain that we will never be modern again: linear human history has been broken by deep geological time. Earth has once again become a full-fledged actor responsible for – according to Latour – “a surprising inversion of background and foreground” that has taken place; now “it is *human* history that has become frozen and *natural* history that is taking on a frenetic pace”¹⁶.

We should add that for a long time climate experts have been stressing that climate changes are *nonlinear*, which means that they are not directly proportional to initial climate conditions. This is because of negative and positive feedback loops, i.e., when the climate system responds in a way which weakens or reinforces the effect of the factor which disturbs the balance. In the Anthropocene there are mostly positive feedback loops, because anthropopressure disturbs the fast carbon cycle¹⁷, consequently affecting the slow carbon cycle as well, i.e., the “processes of carbon exchange over long (thousands and hundreds thousand years) time («geological» time)”¹⁸, and which play the role of thermostat for the Earth. What is significant, feedback loops differ in terms of how fast they work – some operate on a geological scale, over thousands of years, whereas others operate on a human scale, over a few years or even a few weeks, whereby in principle positive feedback loops manifest themselves faster than negative¹⁹.

¹¹Paul Crutzen, Will Steffen, and John R. McNeill, “The Anthropocene: Are Humans Now Overwhelming the Great Forces of Nature?”, *Ambio* 8, No 36 (2007): 614.

¹²Jason W. Moore, “Introduction: Anthropocene or Capitalocene? Nature, History, and the Crisis of Capitalism”, w *Anthropocene or Capitalocene? Nature, History, and the Crisis of Capitalism*, edited by Jason W. Moore (Oakland: PM Press, 2016), 1.

¹³T. Boes and K. Marshall, “Writing the Anthropocene: An Introduction”, *The Minnesota Review* 2014, No 83 (2014): 62. See also Dipesh Chakrabarty, “The Human Condition in the Anthropocene”, *The Tanner Lectures in Human Values*, 2015.

¹⁴Latour, *Nigdy nie byliśmy nowocześni. Studium z antropologii symetrycznej* [We have never been modern].

¹⁵Timothy Morton, *Hyperobjects: Philosophy and Ecology After the End of the World* (Minneapolis-London: University of Minnesota Press, 2013), 1–24.

¹⁶Bruno Latour, “Agency at the time of the Anthropocene”, *New Literary History* 45, No 1 (2014): 12.

¹⁷See e.g. Crutzen, Steffen, and McNeill, “The Anthropocene: Are Humans Now Overwhelming the Great Forces of Nature?”; Justin McBrien, “Accumulating Extinction: Planetary Catastrophism in the Necrocene”, in *Anthropocene or Capitalocene? Nature, History, and the Crisis of Capitalism*, edited by Jason W. Moore (Oakland: PM Press, 2016), 116–37.

¹⁸Magdalena Budziszewska, Aleksandra Kardaś, and Zbigniew Bohdanowicz, (eds.) *Klimatyczne ABC* [The ABC of climate] (Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2021), 39.

¹⁹See Budziszewska, Kardaś, and Bohdanowicz, 186–92.

Another climatology notion indicating the nonlinearity of climate change is the concept of planetary critical points, i.e., threshold points for given parameters, the value at which an increment for the control variable (e.g., temperature) triggers a larger change in the response variable through feedbacks in the natural Earth system itself in such a way that it seeks a different balance²⁰. The process is thus irreversible (in terms of human time scales). Moreover, “notifications” sent by planetary boundaries are, so to say, late: we only learn about a critical point being reached when it is too late to stop the consequences²¹.

In Earth-system science there is also the concept of nine planetary boundaries proposed in 2009 by Johan Rockström and his team – crossing these boundaries can cause a nonlinear, sudden environmental change. Three of them, climate change, disturbed nitrogen and phosphorus cycles, and biodiversity loss have already happened. Three more, ocean acidification, depletion of freshwater, and changes in land use (related to deforestation and development of agriculture) are worryingly close to their critical thresholds²². All these transformations are irreversible, which is why the editors of *The Anthropocene and the Global Environmental Crisis* are unafraid to claim that the Earth system has already entered a different trajectory than in the Holocene – and it is moving fast along it²³.

The authors of the textbook *Klimatyczne ABC* [ABC of climate] employ a graphic contrast which visualizes the pace at which this process is happening in terms of geological categories: “moving from the last ice age meant an increase in average temperatures by 3-3.5 degrees Celsius over circa eight thousand years, which gave various species much more time for migrations etc. Currently we are dealing with such a change over 100-200 years”²⁴. In this context, Timothy Morton’s words are worth quoting:

I read that 75 percent of global warming effects will persist until five hundred years from now. I try to imagine what life was like in 1513. Thirty thousand years from now, ocean currents will have absorbed more of the carbon compounds, but 25 percent will still hang around in the atmosphere. The half-life of plutonium-239 is 24,100 years. These periods are as long as all of visible human history thus far. [...] But 7 percent of global Warming effects will still be occurring one hundred thousand years from now as igneous rocks slowly absorb the last of the greenhouse gases. I have decided to call these timescales the *horrifying*, the *terrifying*, and the *petrifying*²⁵.

²⁰See Budziszewska, Kardaś, and Bohdanowicz, 32–35.

²¹For example, this is the case with Greenland’s ecosystem, as announced in 2020 by Michaela King and her team. This means that Greenland’s ice will not stop melting, even if we stopped all greenhouse emission: every year more ice melts than new snowfall can make up for (Michaela D. King et al., “Dynamic ice loss from the Greenland Ice Sheet driven by sustained glacier retreat”, *Communications Earth & Environment* 1, No 1 (2020). The continental ice sheet of West Antarctica is also inevitable (Marcin Popkiewicz and Szymon Malinowski, “Rozpad łańdolu Antarktydy Zachodniej nieunikniony” [The disintegration of West Antarctica’s continental ice sheet is inevitable”, *Nauka o klimacie*, 2015, <https://naukaoklimacie.pl/aktualnosci/rozpad-ladolodu-antarktydy-zachodniej-nieunikniony-77>.)

²²See Johan Rockström et al., “Planetary Boundaries: Exploring the Safe Operating Space for Humanity”, *Ecology and Society* 14, nr 2 (2009).

²³Hamilton, Bonneuil, and Gemenne, “Thinking the Anthropocene”, 11.

²⁴Budziszewska, Kardaś, and Bohdanowicz, *Klimatyczne ABC*, 96.

²⁵Morton, *Hyperobjects: Philosophy and Ecology After the End of the World*, 58–59. The last adjective – *petrifying* – is crucial for Morton, because it alludes to the fact that human remains also become fossils over deep geological time.

So, we live in at least two times simultaneously: in “regular” human history, and in geohistory, which is (seemingly) taking place alongside us²⁶. The deep geological future is already here. Paradoxically, this future comes from the *past* – each ton of CO₂ (or its equivalent in the form of greenhouse gases) has been released into the atmosphere since the 18th century. In Derrida’s words: “[...] what seems to be out front, the future, comes back in advance: from the past, from the back”²⁷.

However, if hauntology²⁸ helps us understand that “time is out of joint”, it gives one more lesson: a lesson in protest against apocalyptic logics. The end of the world (as we know it²⁹) is not an end of the world (in general): specters that haunt us come both from the past and the future (what will come in the future [*l’à-venir*])³⁰: messianic promise for all people... and, what was foreshadowed in Derrida’s³¹ subsequent works, non-people, or monstrous new forms of categorization, domestication, and colonization). Hence the Anthropocene is not just crisis time, it is also *kairotic* time: a turning, critical point, a time that indicates the urgency of challenges and the necessary, ultimate, conclusive decision, on which the future depends – not just for humanity, but for all actors of this world. This aspect is stressed by Michael Northcott, who states that we can no longer understand time in terms of *chronos* (“successive cyclical passing of day and night, moment by moment, generation by generation”), but rather in terms of *kairos* (“moments in time which herald great or sudden change, or the need for change”³²). In Derrida’s words: “In the experience of the end, in its insistent, instant, always imminently eschatological coming, at the extremity of the extreme today, there would thus be announced the future of what comes”³³.

²⁶See Dipesh Chakrabarty, “Klimat historii. Cztery tezy” [The Climate of History: Four Theses], translated into Polish by Magda Szcześniak, *Teksty Drugie* 5 (2014): 168–99.

²⁷Derrida, *Widma Marksa. Stan długu, praca żałoby i nowa międzynarodówka*, 30. [Page 10 of the English version]

²⁸On hauntology see e.g. Jakub Momro, *Widmontologie nowoczesności. Genezy* [Hauntologies of modernity. Origins] (Warszawa: Wydawnictwo IBL PAN, 2014); Andrzej Marzec, *Widmontologia. Teoria filozoficzna i praktyka artystyczna ponowoczesności* [Hauntology. Philosophical theory and artistic practice of post-modernity] (Warszawa: Fundacja Bęc Zmiana, 2015); Agata Bielik-Robson and Piotr Sadzik, (eds.). *Widma Derridy* [Derrida’s specters] (Warszawa: Wydawnictwo IBL PAN, 2018). On employing Derrida’s thought in conceptualizing the Anthropocene’s problems see e.g. the thematic issue *Deconstruction in the Anthropocene* *czasopisma Oxford Literary Review* 34, No 2 (2012); Mark Fisher, *Ghosts of My Life: Writings on Depression, Hauntology and Lost Futures* (Aldersford: Zero Books, 2014); Boes and Marshall, “Writing the Anthropocene: An Introduction”.

²⁹See Immanuel Wallerstein, *Koniec świata jaki znamy* [The End of the World as We Know It], translated into Polish by Michał Bilewicz, Adam W. Jelonek, and Krzysztof Tyszką (Warszawa: Wydawnictwo Scholar, 2004); Claus Leggewie and Harald Welzer, *Koniec świata, jaki znaliśmy. Klimat, przyszłość i szanse demokracji* [The End of the World as We once Knew it: the Climate, the Future and the Prospects for Democracy], translated into Polish by Piotr Buras (Warszawa: Krytyka Polityczna, 2012).

³⁰Derrida, *Widma Marksa. Stan długu, praca żałoby i nowa międzynarodówka*, 14.

³¹See Jacques Derrida, *L’Animal que donc je suis* (Paris: Galilée, 2006); Jacques Derrida, *Séminaire La bête et le souverain, t. 1* (Paris: Galilée, 2008); Jacques Derrida, *Séminaire La bête et le souverain, t. 2* (Paris: Galilée, 2010).

³²Michael Northcott, “Eschatology in the Anthropocene: From the Chronos of Deep Time to the Kairos of the Age of Humans”, in *The Anthropocene and the Global Environmental Crisis: Rethinking Modernity in a New Epoch*, red. Clive Hamilton, Christophe Bonneuil, and François Gemenne (London-New York: Routledge, 2015), 107.

³³Derrida, *Widma Marksa. Stan długu, praca żałoby i nowa międzynarodówka*, 70–71 [Page 37 of the English version]. It is especially crucial for e.g. postcolonial ecocriticism focused on environmental justice issues and (human and non-human) climate migrations. See e.g. Andrew Baldwin, “Postcolonial Futures: Climate, Race, and the Yet-to-Come”, *ISLE Interdisciplinary Studies in Literature and Environment* 24, No 2 (2017); Serpil Oppermann, “Introducing Migrant Ecologies in an (Un)bordered World”, *ISLE Interdisciplinary Studies in Literature and Environment* 24, No 2 (2017).

From this perspective Boes and Marshall's reinterpretation of the Anthropocene is very interesting. They point out to the fact that the names of three previous geological epochs – the Pliocene, Pleistocene and Holocene mean “new time”, “newer time”, and “completely new time”, respectively. Thus, the Anthropocene can be understood not only as “man's epoch” (including all of its anthropocentrism and exceptionalism), but as the “time of new man”, *anthropos kainos*³⁴, man more-than-human, sympoietic³⁵, associated with other actors of this world.

Morton's reflection goes in the same direction. He puts forward a provocative thesis that the end of the world has already happened. What he means is the phenomenological concept of the world, which has become inoperative with the arrival of hyperobjects – products of the Anthropocene which escape human understanding and control, going beyond human spatiotemporal scales³⁶. For “the world” was something that – according to Martin Heidegger's famous lesson³⁷ – “belonged” only to man, whereas the other actors were either “impoverished” in it (e.g., animals), or completely deprived of it (e.g., inanimate matter). According to Morton, this “world” has not just come to an end – it never existed. From the perspective of speculative realism and object-oriented ontology, “Human beings lack a world for a very good reason: because *no entity at all* has a world”³⁸. Instead of “the world” there is closeness, connection, mixing, entanglement, “a number of unique beings (farmers, dogs, irises, pencils, LEDs, and so on) to whom I owe an obligation through the simple fact that existence is coexistence. I don't have to run through my worlding checklist to ensure that the nonhuman in question counts as something I could care for”³⁹.

The end of the world has happened for one more, no less important reason. Referring to the findings of quantum physics, Morton proves that the linear concept of time is a purely aesthetic phenomenon. Time turns out to be folded in a Derridean style – it does not play the role of “background” where the existence of things takes place. Quite the opposite: every object exists in its own temporality, and different temporalities are constantly overlapping. Hyperobjects, i.e., “entities that are massively distributed in time exert downward causal pressure on shorter-lived entities. Thus, one vivid effect of global warming has been phenomenological asynchrony: the way plant and animal life events have gone out of sync”⁴⁰. Hence the horrifying, the terrifying, and the petrifying temporal scales of the Anthropocene. When I look at petroleum, I look into Earth's past. When I burn fossil fuels, the past is drilling into my present. This is why the end of the world is not a sudden, apocalyptic event – it is

³⁴Boes and Marshall, “Writing the Anthropocene: An Introduction”, 61.

³⁵On sympoiesis, see Donna J. Haraway, “Staying with the Trouble: Anthropocene, Capitalocene, Chthulucene”, in *Anthropocene or Capitalocene? Nature, History, and the Crisis of Capitalism*, edited by Jason W. Moore (Oakland: PM Press, 2016).

³⁶On hyperobjects see also Anna Barcz, “Przedmioty ekozagłady. Spekulatywna teoria hiperobektów Timothy'ego Mortona i jej (możliwe) ślady w literaturze” [Objects of eco-annihilation. Timothy Morton's speculative theory of hyperobjects and its (possible) traces in literature], *Teksty Drugie* 2 (2018): 75–87.

³⁷Martin Heidegger, *Die Grundbegriffe der Metaphysik. Welt-Endlichkeit-Einsamkeit* (Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1983).

³⁸Morton, *Hyperobjects: Philosophy and Ecology After the End of the World*, 108.

³⁹Morton, 125.

⁴⁰Morton, 67.

something that stretches into deep geological time. This – as Morton puts it – is the “spectral” reality of the Anthropocene⁴¹.

Ecocriticism in the times of the Anthropocene

So – how to conduct literary studies in times of a planetary environmental-climate crisis? Is it not true that literary studies, uninterested in the paradigmatic shift in the Anthropocene, seem anachronistic – not in the hauntological, but axiological sense: inadequate for today’s challenges? Is it not true that modes of anthropocentric reading constitute shrinking from responsibility? And finally: is it not true that Anthropocenic discourse has posed serious challenges to ecocriticism so far?

Timothy Clark is among scholars who are trying to answer these questions. He treats the Anthropocene as a “threshold concept,” and questions the basic dogma of ecocriticism (as explained by Lawrence Buell) according to which the ecological crisis is also a crisis of the imagination⁴², and of questions such as “can poetry can save the Earth?”, “can the act of writing and careful reading save the planet?”⁴³. According to Clark, too many ecocritics have fallen prey to the illusion that environmental problems can be solved using cultural means, whereas “exaggerating the significance of the imaginary is related to reinforcing something like a diversionary side-show, blind to its own insignificance”⁴⁴ compared to the power of the material means of production, eating habits, energy consumption, reproductive trends, etc. This kind of awareness has been present in ecocriticism for a long time now – for example, already in 2002 Kate Rigby stressed that “it is important to acknowledge the influence of social, political and economic structures in the perpetuation, transformation and displacement of those vies of nature which are conveyed by the texts of culture”⁴⁵, also the growing methodological awareness of ecocriticism related to evolution from the first to the fourth wave⁴⁶ was concerned with identifying its own weaknesses. Nonetheless, according to Clark crossing the threshold of the Anthropocene has completely turned the tables:

⁴¹Morton, 194.

⁴²Lawrence Buell, *The Environmental Imagination: Thoreau, Nature Writing, and the Formation of American Culture* (Cambridge-London: Harvard University Press, 1995), 2. In an interview with W.S. Merwin conducted by Julia Fiedorczuk there is an even stronger statement: “tylko wyobraźnia może nas uratować” [Only imagination can save us] (W.S. Merwin and Julia Fiedorczuk, “Już tylko o ogrodach” [Only about gardens now], *Tygodnik Powszechny*, 2013, <https://www.tygodnikpowszechny.pl/juz-tylko-o-ogrodach-19688>).

⁴³See John Felstiner, *Can Poetry Save the Earth? A Field Guide to Nature Poems* (New Haven: Yale University Press, 2009); Ken Hiltner, “General Introduction”, in *Ecocriticism. The Essential Reader*, edited by Ken Hiltner (London-New York: Routledge, 2015) (the second quotation: Aleksandra Ubertowska, “‘Mówić w imieniu biotycznej wspólnoty’. Anatomie i teorie tekstu środowiskowego” [Speaking on behalf of the biotic community. Anatomies and theories of the environmental text], *Teksty Drugie*, No 2 (2018): 18).

⁴⁴Clark, *Ecocriticism on the Edge. The Anthropocene as a Threshold Concept*, 21.

⁴⁵Kate Rigby, “Ecocriticism”, in *Introducing Criticism at the 21st Century*, red. Julian Wolfreys (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2002), 157. See also “Reconnecting the Social and the Ecological” from the same text.

⁴⁶See e.g. Ubertowska, “‘Mówić w imieniu biotycznej wspólnoty’. Anatomie i teorie tekstu środowiskowego” [Speaking on behalf of the biotic community. Anatomies and theories of an environmental text].

The Anthropocene names a newly recognized context that entails a chastening recognition of the limits of cultural representation as a force of change in human affairs, as compared to the numerous economic, meteorological, geographical and microbiological factors and population dynamics, as well as scale effects, such as the law of large numbers that arise from trying to think on a planetary scale⁴⁷.

It is those effects of scale that are central to Clark's considerations. His starting point is a reference to the concept of the three levels of complexity of technology/human interactions by Braden R. Allenby and Daniel Sarewitz⁴⁸. Level 1 is about instrumentally treating technology as a simple tool. On level 2 this tool is incorporated into complex sociotechnical systems, which are less predictable and more complex. On level 3, complications and unpredictability have even more serious implications – it is the level of radical contingency, which Clark compares to Morton's hyperobjects due to the fact that it escapes our capabilities to model, predict, or even understand.

While interpretations related to levels 1 and 2 dominate in traditional cultural, political, and ecological models – as well as in traditional literary studies – “a growing number of events and problems of the Anthropocene are appearing on level 3, rendering those ways of thinking which are limited to levels 1 and 2 archaic, even if those levels still describe the ways most people think.”⁴⁹. As Allenby and Sarewitz explain, if one understands it, it is not true – and if it is true, you cannot understand it⁵⁰.

In Clark's reflection, multidimensional contradictions between the human and planetary scales come to the fore. He establishes “terrestriality” as the norm which he – similarly to Morton – contrasts with “the world”. It is mostly about the need to extend the “normal” temporal and spatial scales of the Anthropocene, and the fallacy of commonsensical conceptualizations of “the world of life”, and at the same time Earth's agency as a(n) (menacing and *sovereign*, as Latour would put it⁵¹) actor. Importantly, the non-intuitive character of this extension results not only from cultural habits, but from deeper evolutionary conditionings of *Homo sapiens*. From the evolutionary perspective, we are adjusted to reacting to sudden, direct threats, rather than those that are long-term and abstract. The thing is that the Anthropocene reveals something like an ironic “double entanglement” between the biological limitations of human perception and the extent to which this perception is maladjusted to the detachment that is taking place:

We understand distance, time, and breadth in terms of the given dimensionality of our embodied existence [...]. This is not a merely cultural matter, susceptible of change by cultural means, but a given, unavoidable mode of reading things [...]. The Anthropocene entails the realization how deeply this scale may be misleading [...]⁵².

⁴⁷Clark, *Ecocriticism on the Edge. The Anthropocene as a Threshold Concept*, 21.

⁴⁸See Braden R. Allenby and Daniel Sarewitz, *The Techno-Human Condition* (MIT Press, 2018).

⁴⁹Clark, *Ecocriticism on the Edge. The Anthropocene as a Threshold Concept*, 9.

⁵⁰Allenby i Sarewitz, *The Techno-Human Condition*, 186.

⁵¹Latour, “Agency at the time of the Anthropocene”, 6.

⁵²Clark, *Ecocriticism on the Edge. The Anthropocene as a Threshold Concept*, 30.

It forces one to look critically also at many insights formulated by more recent currents of ecocriticism. Clark remains skeptical of, for example, material ecocriticism, and the concept of embodied embeddedness, which on the one hand are trying to restore the relationship between man and other matter (simultaneously highlighting the agency of the matter itself)⁵³, and on the other, are characterized by “transcendental stupidity”⁵⁴ – being limited to the closest “world of life”: actors with whom we are directly connected. Similarly to Morton, Clark thinks that the world understood in this way is at best an epiphenomenon, and at worst – a phantasm concealing elusiveness, intellectual difficulty, and the non-intuitive nature of everyday life in the Anthropocene. Latour puts the same question analogically: “things have become so urgent and violent that the somewhat pacific project of a contract among parties seems unreachable. War is infinitely more likely than contract. [...] Words such as *symbiosis*, *agreement*, *accord*, all those ideals of deep ecology smack of an earlier, less benighted time. Since then everything has taken a turn for the worse”⁵⁵.

Those latter qualities are related to the “emergency” status of the Anthropocene as an event whose newness does not find any adequate discourse. By any means, the Anthropocene can be called an effect of a radical and unpredictable emergency in the condition of the world, a proliferation of a situation of the third level of complexity⁵⁶. It is this emergency that decides the anachrony inscribed in the Anthropocene’s condition: our cognitive, ethical, political, social, etc. paradigms prove to be deeply inadequate for the challenges we are facing. This also applies to hitherto reading norms and beliefs regarding the conditions that a reliable interpretation of literary texts should meet:

The cognitive and ethical claims of the Anthropocene underline just how deeply a text is not completely “understood” by being resituated solely in the cultural context of its time of production. It jumps out, lingers and may have unexpected consequences⁵⁷.

Interpretation as a kind of activity merging together different senses of a literary text is in opposition to the Anthropocene’s lesson – “ecocritical reading cannot just be some act of supposed retrieval, but now becomes also a measure of irreversible break in consciousness and understanding, an emergent unreadability”⁵⁸. A postulate of reading a text in a way accommodating for cumulative effects of scale, which “at a certain, indeterminate threshold, numerous human activities, insignificant in themselves (heating a house, clearing trees, flying between the continents, forest management), come together to form a new, imponderable physical event, altering the basic ecological cycles of the planet”⁵⁹. Interpreting literary texts with this awareness means implementing mass- and multiple-scale reading, despite the fact that divergent scale effects are incompatible as they escape traditional plots limited to interpersonal

⁵³See e.g. Serenella Iovino and Serpil Oppermann, ed., *Material Ecocriticism* (Bloomington: Indiana University Press, 2014).

⁵⁴Clark, *Ecocriticism on the Edge. The Anthropocene as a Threshold Concept*, 38.

⁵⁵Latour, “Agency at the time of the Anthropocene”, 5.

⁵⁶Clark, *Ecocriticism on the Edge. The Anthropocene as a Threshold Concept*, 47.

⁵⁷Clark, 65.

⁵⁸Clark, 62.

⁵⁹Clark, 72.

dramas, and even inventive models of zoo- or eco-poetics⁶⁰. Clark distinguishes three interpretative scales: the first is related to experiences of an individual protagonist or protagonists of a text, the second – the most common in literature studies – extends to national cultures and its representatives in terms of space, and in terms of time to a certain “historical period” significant for the text’s message. In the context of the Anthropocene, the third is the most important and at the same time most difficult to imagine: in it, the effects of scale cumulate and start to slowly overshadow conventional reading. In terms of time, it can stretch over *at least* several centuries, and in terms of space – over the whole planet. It is also the scale which takes on a dehumanized outlook on human actions.

For example, let us consider a poem by Julia Fiedorczuk from the volume *Tlen* [Oxygen], *Płynie Wisła, płynie* [Vistula is flowing, flowing]:

across the Polish land
if anything is alive there
it will soon die⁶¹

Here the first case is actually irrelevant – indirect lyric poetry indicates a reflection that goes beyond the individual level, momentarily referring to the second scale: the poem alludes to a patriotic hymn by Edmund Wasilewski both in terms of content and form, including its characteristic syncope rhythm. But why does the text employ this intertextual reference? In answer to this question, I need to turn on the third scale: I am beginning to consider such issues as like the contamination of groundwater with side-effects of industrial meat production, soil eutrophication due to nitrogen-phosphorus fertilizers (one of the three crossed planetary boundaries), biodiversity loss (second out of three crossed planetary boundaries), and finally steppe-formation and increasingly burdensome droughts (“all time low” levels of water in the Vistula announced every year).

Actually, Fiedorczuk’s poem is not representative for Clark’s considerations. What he intends is to also include texts that were beyond the scope of the interests of traditional ecocriticism (e.g. they did not match the definition of “environmental texts” by Lawrence Buell⁶², although we should bear in mind that second-wave ecocriticism postulated reading texts which were not explicitly about “nature”, and that Buell also coined the term “ecological unconsciousness”⁶³), i.e., an ecocritical interpretation of any kind of texts, *especially*

⁶⁰See e.g. Kate Rigby, “Earth, World, Text: On the (Im) possibility of Ecopoiesis”, *New Literary History* 35, No 3 (2004); Anna Barcz, *Realizm ekologiczny. Od ekokrytyki do zookrytyki w literaturze polskiej* [Ecological realism. From ecocriticism to zookriticism in the Polish literature] (Katowice: Wydawnictwo Naukowe Śląsk, 2016); Anita Jarzyna, *Post-koiné. Studia o nieantropocentrycznych językach (poetyckich)* [Studies in non-anthropocentric (poetic) languages] (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2019); Julia Fiedorczuk and Gerardo Baltrán, *Ekopoetyka. Ekologiczna obrona poezji* [Ecopoetics. Ecological defense of poetry] (Warszawa: Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Uniwersytet Warszawski, 2020).

⁶¹Julia Fiedorczuk, *Tlen* (Wrocław: Biuro Literackie, 2009), 23:
po polskiej krainie
jeśli coś w niej żyje
to niedługo zginie.

⁶²See Lawrence Buell, *The Future of Environmental Criticism: Environmental Crisis and Literary Imagination* (Malden-Oxford-Carlton: Blackwell Publishing, 2005).

⁶³Lawrence Buell, *Writing for an Endangered World: Literature, Culture, and Environment in the U.S. and Beyond* (Cambridge-London: Harvard University Press, 2001), 18–27.

those whose discourse remained blind to environmental issues. So, when I read, say, *Baśń o węzowym sercu. Słowo wtóre o Jakóbie Szeli* [Tale of snake's heart. Second word about Jakób Szela] by Radek Rak, on the first scale, to me it is a story about the bizarre connection between the lives of Jakób Szela and Wiktoryn Bogusz, on the second scale – a narrative about nineteenth-century serfdom relationships, which were soon to be abolished, although they would leave a deep impression on Polish culture. On the third scale I start to consider the broader context: internal colonization of Poland by the aristocracy, the semi-peripheral status of Polish culture in the contemporary capitalist system-world; the exports of grain and wood, which fed Eastern Europe and constructed European ships sent to colonize the world, exchange goods with Columbia, and to exterminate native peoples of both Americas; the planetary unification of plants and animal species which followed; the structural similarities of the lives of peasants and Black slaves working on plantations in both Americas; “cheap culture” ideology⁶⁴ – and so on. In short: I start to place this story in the context of the Capitalocene, which many scholars blame for today's environmental-climate crisis.

Is this an overinterpretation? Of course. The thing is that the Anthropocene calls for an environmental, climatic, more-than-human, creative overinterpretation in a sense proposed by, among others, Jonathan Culler or Colin Davis. The “twist” here is that it is impossible to read literary texts only on the level of their intentionality, which is a well-learned lesson (also by ecocriticism⁶⁵) in deconstruction. However, Clark's proposal has far further-reaching implications. If every kind of writing exposes itself to a free game of signs, then it is also an argument against naïve ecocriticism that wants to change our cultural habits and develop “ecological awareness”; if all actors of this world say something – as biosemiotics claims⁶⁶ – then their message is also subject to dissemination, they cannot be treated as focused, meaningful, complete information. This is why, e.g., Morton criticizes “ecomimesis”, commonly applied in ecocriticism, which is about the substantial conceptualization of nature as something tangible, omnipresent, possible to experience directly, and as such inevitably anesthetized⁶⁷. Boes and Marshall seek to replace it with “ecodiegesis” – writing which does not imitate “nature”, instead giving the planet and its actors their own voice, as well as indicating an inevitable narrative distance that denies the illusion of immersion in the world of life⁶⁸.

⁶⁴See Raj Patel and Jason W. Moore, “Tania natura” [The Rise of Cheap Nature], in *O jeden las za daleko. Demokracja, kapitalizm i nieposłuszeństwo ekologiczne w Polsce* [A forest too far. Democracy, capitalism, and ecological disobedience in Poland], edited by Przemysław Czapliński, Joanna B. Bednarek, and Dawid Gostyński (Warszawa: Książka i Prasa, 2019).

⁶⁵See e.g. Serpil Oppermann, “Rethinking Ecocriticism in an Ecological Postmodern Framework: Mangled Matter, Meaning, and Agency”, in *Literature, Ecology, Ethics: Recent Trends in Ecocriticism*, edited by Timo Müller and Michael Salter (Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2012), 35–50; Scott Knickerbocker, *Ecopoetics: The Language of Nature, the Nature of Language* (Boston: University of Massachusetts Press, 2012).

⁶⁶See e.g. Wendy Wheeler, “The Biosemiotic Turn: Abduction, or, the Nature of Creative Reason in Nature and Culture”, in *Ecocritical Theory: New European Approaches*, edited by Axel Goodbody and Kate Rigby (Charlottesville-London: University of Virginia Press, 2011).

⁶⁷See Timothy Morton, *Ecology without Nature. Rethinking Ecological Aesthetics* (Cambridge-London: Harvard University Press, 2007).

⁶⁸Boes and Marshall, “Writing the Anthropocene: An Introduction”, 64.

However, if Clark encourages us to read any literary text anachronistically, then another scholar interested in reorienting ecocriticism, Lynn Keller, focuses on poetry after 2000, when the term “Anthropocene” was already popularized by Paul Crutzen and Eugene Stoermer⁶⁹. The author of *Recomposing Eco-poetics* dubs it “self-conscious Anthropocene”:

I have coined the phrase “self-conscious Anthropocene” to provide a term, distinct from the label for geological era that may have begun centuries ago, that foregrounds this very recent awareness. It identifies the period since the term Anthropocene was introduced when, whether or not people use that word, there is extensive “recognition that human actions are driving far-reaching changes to the life-supporting infrastructure of Earth”⁷⁰.

In the introduction, similarly to Clark, Keller stresses the necessity to extend the scope of ecocriticism’s interests, so that it is not limited to the traditional *nature writing* or *ecopoetics*, but instead includes any texts of the “conscious Anthropocene” indicating man’s comprehensive impact on the planetary system of the Earth. This is not just about the representations of this influence (scalar changes of the Anthropocene make such a presentation impossible), but also about experimental-avant-garde poetry crossing the borders of (human) communication. As explained by Evelyn Reilly, the aim is to develop a new *ecopoetics*, which would help realize the full implications of our position as those who use the language of animals in a world that consists of mutual dependencies; *ecopoetics* has to be a question of finding formal strategies, which result in a broader change of paradigm, and actually participate in undermining the aesthetic use of nature as a mirror for human narcissism⁷¹.

Hence, Keller proposes redefining the role of *ecopoetics*, which rather than practicing *ecomimesis* (presenting “pure nature”) should point out contamination in two senses of the word: 1) connecting human and non-human actors, the impurity of the nature-culture division, 2) completely literal contamination: the fact that with air we also breathe in particulate matter, that even the most “organic” food can contain micro- or even nano-plastic, that the seas have been acidified by absorbing excessive anthropogenic greenhouse gases – and so on⁷². Thus, a poet becomes someone like a “radical epistemologist”⁷³, or – as I would put it – a radical hermeneutist, who on the one hand points out the need to extend “understanding” to non-human actors, and on the other – highlights the aporeticity of this claim.

⁶⁹Paul Crutzen and Eugene Stoermer, “The Anthropocene”, *IGBP Global Change Newsletter* 41 (2000).

⁷⁰Lynn Keller, *Recomposing Eco-poetics: North American Poetry of the Self-Conscious Anthropocene* (Charlottesville-London: University of Virginia Press, 2017), 1. Keller quotes one of the most important papers from the starting point of the Anthropocene debate: Simon L. Lewis and Mark A. Maslin, “Defining the Anthropocene”, *Nature* 519, No 7542 (2015): 171–80. Authors propose year 1610. Chakrabarty writes about a similar “epoch awareness” of climate change, Chakrabarty, “The Human Condition in the Anthropocene”.

⁷¹Evelyn Reilly, “Eco-Noise and the Flux of Lux”, in *Eco Language Reader*, edited by Brenda Iijima (Brooklyn: Nightboat Books, 2010), 261.

⁷²In his dark ecology project, Morton goes into a similar direction. See Timothy Morton, *Dark Ecology: For a Logic of Future Coexistence* (New York: Columbia University Press, 2016).

⁷³Joan Retallack, “What Is Experimental Poetry & Why Do We Need It?”, *Jacket* 32 (2007), <http://jacketmagazine.com/32/p-retallack.shtml>.

Where does this aporeticity come from? Similarly to Clark, for Keller scalar changes are a fundamental aspect of the Anthropocene: mixing highly contradictory scales – temporal, spatial, technological, environmental, or those referring to human agency. The Anthropocene’s self-awareness thus requires thinking in terms of both far broader and far smaller scales than those we are used to due to the ideology of human exceptionalism. Especially that – as Derek Woods observes – they do not function like the cartographic scale which can be zoomed in or out, all while maintaining the right proportions⁷⁴. To the contrary, the non-cartographic concept of scale points out to the fundamental lack of linearity – this is why the planetary scale means twisting the human scale.

Moreover, it turns out that human agency is in fact not human, because it constitutes a sum of terra-forming assemblies consisting of humans, non-human species, and technology⁷⁵. Moreover, all this causes cognitive and affective “scalar dissonance” – an unpleasant tension resulting from the contradiction between small individual agency and the huge collective impact of humanity on the Earth system: “as we collectively lurch into one tipping point after another, each of which has cascading consequences we can barely comprehend, the individual feels tiny and helpless”⁷⁶. The other side of this coin is the loss of the sense of individual responsibility for the climate crisis. For example: the more people participate in the globalized model of consumerist society, the smaller the individual responsibility, the bigger cumulative effect of their actions.

Hence, Keller no longer encourages “ecological overinterpretation”, instead studying the texts of the conscious Anthropocene – experimental works that investigate the entanglement of human and non-human actors in the scalar consequences of the existence of hyperobjects (Kacper Barczak’s work would be close to that⁷⁷), that form affective inter-species communities (Ilona Witkowska’s poetry⁷⁸), that cross the border of human language and strive for inter-species “bio-semiotic translation” (in the Polish context Urszula Zajązkowska’s works are the closest to that), and ultimately that take the “cosmic”, dehumanized perspective close to Clark’s third scale (for example *Cielenie lodowca* [Calving] by Marcin Ostrychacz, *Nebula* by Anna Adamowicz, or *Zakłady holenderskie* [Dutch bets] by Radosław Jurczak)⁷⁹.

⁷⁴See Derek Woods, “Scale Critique for the Anthropocene”, *Minnesota Review*, No 83 (2014): 133–42.

⁷⁵Woods, 134.

⁷⁶Keller, *Recomposing Eco-poetics: North American Poetry of the Self-Conscious Anthropocene*.

⁷⁷See e.g. Jakub Skurtys, “Pieśń kopalni i tworzyw sztucznych (wokół ‘Wierszy organicznych’ Kacpra Bartzaka)” [Songs of fossils and plastics (on “Organic poems” by Kacper Bartzak), in *Ekokrytyka* [Ecocriticism] (Poznań: Wydawnictwo WBPiCAK, 2018), 22–36.

⁷⁸See e.g. Dawid Kujawa, “Od stawania-się-zwierzęciem do stawania-się-molekularnym. Poezja w ujęciu ekozoficznym” [From becoming-an-animal to becoming-molecular. Poetry from the ecosophical perspective], in *Ekokrytyka* (Poznań: Wydawnictwo WBPiCAK, 2018), 81–91; Monika Glosowicz, “Wspólnoty afektywne. Ilona Witkowska” [Affective communities], in *Maszynerie afektywne. Literackie strategie emancypacji w najnowszej polskiej poezji kobiet* [Affective machineries. Literary strategies of emancipation in the modern women’s poetry] (Warszawa: Wydawnictwo IBL PAN, 2019), 198–223.

⁷⁹See also Julia Fiedorczuk, “Poezja samoświadomego antropocenu” [Poetry of self-conscious Anthropocene], in *Prognoza niepogody. Literatura polska w XXI wieku* [Bad weather forecast. Polish literature in the 20th century], edited by Maciej Jakubowiak and Szymon Kloska (Wołowiec: Czarne, 2020), 81–93. Fiedorczuk also proposes other ways of translating Keller’s ideas into the context of the Polish poetry.

However, from a slightly different perspective, “the Anthropocene’s awareness” remains a false one, unless it indicates the catastrophic agency of the capitalist system. We should remember that Derrida’s reflection regarding twisting time happened in the name of being faithful to a *certain* legacy of Marx, and – as it would seem – this legacy is worth investigating also due to the scalar effects of the Anthropocene. Hence, when I read e.g., *Bailout* by Tomasz Bąk, to me it is not just a story about the consequences of the 2008 economic crisis (Clark’s second scale), but – and perhaps predominantly – a criticism of Capitalocene. In this text I find enough about the temporal inadequacy of short-term gains and long-term consequences of capitalist production to say that Bąk writes – among other things – about a “metabolic split” between capital and the planetary system, without which it is impossible to understand the reasons of the environmental-climate crisis⁸⁰.

The Anthropocene and the possibility of another literary history

Perhaps the most confusing scalar effect of the Anthropocene is the realization that it defined the condition of life on Earth before anyone was aware of it. If we have been living in the “conscious Anthropocene” since 2000, then its menacing (or rather “humenacing” to refer to Michał Pranke’s successful neologism⁸¹) specter must have been around at least since 1945 (beginnings of the Great Acceleration). *The past has been here for a long time*. Derrida called this state of affairs a “peep-hole effect”: we do not see who is looking at us, “the Thing meanwhile looks at us and sees us not see it even when it is there”⁸².

Does this mean that the Anthropocene is not calling for a new, anachronistic history of literature? Is it not true that the (contaminated) light it throws on the modern constitution, ideology of progress, emancipatory movements limited only to human actors etc., also entails reevaluation of hitherto historical-literary conclusions and environmental-climate over-interpretation of potentially any text written after 1945? Should we not repeat the question about the possibility of another history of literature? Especially that when it was first asked by Teresa Walas (*notabene*: the same year when Derrida’s *Specters of Marx* was published), she already observed that history “can be shaped as parallel and overlapping courses of events of different size and level of vividness”⁸³.

⁸⁰See e.g. John Bellamy Foster, *Marx’s Ecology* (New York: Monthly Review Press, 2000); Jason W. Moore, *Capitalism in the Web of Life: Ecology and the Accumulation of Capital* (London: Verso, 2015). Also Crutzen, Steffen and McNeill point out that the system of Earth operates on completely different temporal scales than economic systems (Crutzen, Steffen, i McNeill, “The Anthropocene: Are Humans Now Overwhelming the Great Forces of Nature?”, 619). See also Hamilton’s ironic observation that the climate crisis does not result from malfunctioning markets – they are the consequence of markets functioning too well: their metabolism is much faster than that of the Earth’s system (Hamilton, “Human Destiny in the Anthropocene”, 35).

⁸¹Michał Pranke, *Rant* (Łódź: Dom Literatury w Łodzi, 2018), 30.

⁸²Derrida, *Widma Marksa. Stan długu, praca żałoby i nowa międzynarodówka*, 26. [Page 6 of the English version]

⁸³Teresa Walas, *Czy możliwa jest inna historia literatury?* (Kraków: Universitas, 1993), 131.

In other words, it would be about the “anachronistic reading” postulated also by Joseph Hillis Miller, based on the premise that creative anachrony is immanently inscribed into every literary text: “it is always possible that new, unforeseen contexts will alter the text retrospectively, giving it changed and perhaps prophetic force”⁸⁴. This is how, according to Clark, “retrospective ironies of the Anthropocene” work, exposing any human activity to the contingency of deep geological history⁸⁵. And it is those retrospective ironies that should encourage a new, post-1945 history of literature.

translated by Paulina Zagórska

⁸⁴Clark, *Ecocriticism on the Edge. The Anthropocene as a Threshold Concept*, 63. See also J. Hillis Miller, “Anachronistic Reading”, *Derrida Today* 3, No 1 (2010): 75–91.

⁸⁵Clark, *Ecocriticism on the Edge. The Anthropocene as a Threshold Concept*, 129. In a way, this is not shocking – is it not what Charles Sanders Peirce’s limitless semiosis is about?

References

- Allenby, Braden R., and Daniel Sarewitz. *The Techno-Human Condition*. Cambridge: MIT Press, 2018.
- Baldwin, Andrew. “Postcolonial Futures: Climate, Race, and the Yet-to-Come”. *ISLE: Interdisciplinary Studies in Literature and Environment* 24, No 2 (2017): 292–305.
- Barcz, Anna. “Przedmioty ekozagłady. Spekulatywna teoria hiperobiektów Timothy’ego Mortona i jej (możliwe) ślady w literaturze”. *Teksty Drugie*, No 2 (2018): 75–87.
- . *Realizm ekologiczny. Od ekokrytyki do zookrytyki w literaturze polskiej*. Katowice: Wydawnictwo Naukowe Śląsk, 2016.
- Bielik-Robson, Agata, and Piotr Sadzik, eds. *Widma Derridy*. Warszawa: Wydawnictwo IBL PAN, 2018.
- Bińczyk, Ewa. *Epoka człowieka. Retoryka i marazm antropocenu*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2018.
- Boes, Tobias, and Kate Marshall. “Writing the Anthropocene: An Introduction”. *The Minnesota Review* 2014, No 83 (2014): 60–72.

- Budziszewska, Magdalena, Aleksandra Kardaś, and Zbigniew Bohdanowicz, eds. *Klimatyczne ABC*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2021.
- Buell, Lawrence. *The Environmental Imagination: Thoreau, Nature Writing, and the Formation of American Culture*. Cambridge-London: Harvard University Press, 1995.
- . *The Future of Environmental Criticism: Environmental Crisis and Literary Imagination*. Malden-Oxford-Carlton: Blackwell Publishing, 2005.
- . *Writing for an Endangered World: Literature, Culture, and Environment in the U.S. and Beyond*. Cambridge-London: Harvard University Press, 2001.
- Chakrabarty, Dipesh. "Klimat historii. Cztery tezy". Translated into Polish by Magda Szcześniak. *Teksty Drugie* 5 (2014): 168–99.
- . "The Human Condition in the Anthropocene". *The Tanner Lectures in Human Values*, 2015.
- Clark, Timothy. *Ecocriticism on the Edge. The Anthropocene as a Threshold Concept*. London-New York: Bloomsbury, 2015.
- Crutzen, Paul, Will Steffen, and John R. McNeill. "The Anthropocene: Are Humans Now Overwhelming the Great Forces of Nature?" *Ambio* 36, No 8 (2007): 614–21.
- Crutzen, Paul, and Eugene Stoermer. "The Anthropocene". *IGBP Global Change Newsletter* 41 (2000): 17–18.
- Derrida, Jacques. *L'Animal que donc je suis*. Paris: Galilée, 2006.
- . *Séminaire La bête et le souverain, v. 1*. Paris: Galilée, 2008.
- . *Séminaire La bête et le souverain, v. 2*. Paris: Galilée, 2010.
- . *Widma Marksa. Stan długu, praca żałoby i nowa międzynarodówka*. Translated into Polish by Tomasz Załuski. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2016.
- Felstiner, John. *Can Poetry Save the Earth? A Field Guide to Nature Poems*. New Haven: Yale University Press, 2009.
- Fiedorczuk, Julia. "Poezja samoświadomego antropocenu". In *Prognoza niepogody. Literatura polska w XXI wieku*. Edited by Maciej Jakubowiak and Szymon Kloska, 81–93. Wołowiec: Czarne, 2020.
- . *Tlen*. Wrocław: Biuro Literackie, 2009.
- Fiedorczuk, Julia, and Gerardo Baltrán. *Ekopoetyka. Ekologiczna obrona poezji*. Warszawa: Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Uniwersytet Warszawski, 2020.
- Fisher, Mark. *Ghosts of My Life: Writings on Depression, Hauntology and Lost Futures*. Alresford: Zero Books, 2014.
- Foster, John Bellamy. *Marx's Ecology*. New York: Monthly Review Press, 2000.
- Glosowicz, Monika. "Wspólnoty afektywne. Ilona Witkowska". In *Maszynerie afektywne. Literackie strategie emancypacji w najnowszej polskiej poezji kobiet*, 198–223. Warszawa: Wydawnictwo IBL PAN, 2019.
- Hamilton, Clive. *Defiant Earth: The Fate of Humans in the Anthropocene*. Crows Nest: Allen&Unwin, 2017.
- . "Human Destiny in the Anthropocene". In *The Anthropocene and the Global Environmental Crisis: Rethinking Modernity in a New Epoch*. Edited by Clive Hamilton, Christophe Bonneuil, and François Gemenne, 32–43. New York: Routledge, 2015.
- Hamilton, Clive, Christophe Bonneuil, and François Gemenne. "Thinking the Anthropocene". In *The Anthropocene and the Global Environmental Crisis: Rethinking Modernity in a New Epoch*. Edited by Clive Hamilton, Christophe Bonneuil, and François Gemenne, 1–13. New York: Routledge, 2015.
- Haraway, Donna J. "Staying with the Trouble: Anthropocene, Capitalocene, Chthulucene". In *Anthropocene or Capitalocene? Nature, History, and the Crisis of Capitalism*. Edited by Jason W. Moore, 34–76. Oakland: PM Press, 2016.
- Heidegger, Martin. *Die Grundbegriffe der Metaphysik. Welt-Endlichkeit-Einsamkeit*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1983.
- Hillis Miller, Joseph. "Anachronistic Reading". *Derrida Today* 3, No 1 (2010): 75–91.
- Hiltner, Ken. "General Introduction". In *Ecocriticism. The Essential Reader*. Edited by Ken Hiltner. London-New York: Routledge, 2015.

- Iovino, Serenella, and Serpil Oppermann, eds. *Material Ecocriticism*. Bloomington: Indiana University Press, 2014.
- Jarzyna, Anita. *Post-koiné. Studia o nieantropocentrycznych językach (poetyckich)*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2019.
- Keller, Lynn. *Recomposing Eco-poetics: North American Poetry of the Self-Conscious Anthropocene*. Charlottesville-London: University of Virginia Press, 2017.
- King, Michalea D., Ian M. Howat, Salvatore G. Candela, Myoung J. Noh, Seongsu Jeong, Brice P. Y. Noël, Michiel R. van den Broeke, Bert Wouters, and Adelaide Negrete. "Dynamic ice loss from the Greenland Ice Sheet driven by sustained glacier retreat". *Communications Earth & Environment*, nr 1 (2020).
- Knickerbocker, Scott. *Ecopoetics: The Language of Nature, the Nature of Language*. Boston: University of Massachusetts Press, 2012.
- Kujawa, Dawid. "Od stawania-się-zwierzęciem do stawania-się-molekularnym. Poezja w ujęciu ekozoficznym". In *Ekokrytyka*. Edited by Krzysztof Wojciechowski. 81–91. Poznań: Wydawnictwo WBPiCAK, 2018.
- Latour, Bruno. "Agency at the time of the Anthropocene". *New Literary History* 45, No 1 (2014): 1–18.
- . *Nigdy nie byliśmy nowocześni. Studium z antropologii symetrycznej*. Translated by Maciej Gdula. Warszawa: Oficyna Naukowa, 2011.
- Leggewie, Claus, and Harald Welzer. *Koniec świata, jaki znaliśmy. Klimat, przyszłość i szanse demokracji*. Translated by Piotr Buras. Warszawa: Krytyka Polityczna, 2012.
- Lewis, Simon L., and Mark A. Maslin. "Defining the Anthropocene". *Nature* 519, No 7542 (2015): 171–80.
- Marzec, Andrzej. *Widmontologia. Teoria filozoficzna i praktyka artystyczna ponowoczesności*. Warszawa: Fundacja Bęc Zmiana, 2015.
- McBrien, Justin. "Accumulating Extinction: Planetary Catastrophism in the Necrocene". In *Anthropocene or Capitalocene? Nature, History, and the Crisis of Capitalism*. Edited by Jason W. Moore, 116–37. Oakland: PM Press, 2016.
- Merwin, W.S., and Julia Fiedorczuk. "Już tylko o ogrodach". *Tygodnik Powszechny*, 2013. <https://www.tygodnikpowszechny.pl/juz-tylko-o-ogrodach-19688>.
- Momro, Jakub. *Widmontologie nowoczesności. Genezy*. Warszawa: Wydawnictwo IBL PAN, 2014.
- Moore, Jason W. *Capitalism in the Web of Life: Ecology and the Accumulation of Capital*. London: Verso, 2015.
- . "Introduction: Anthropocene or Capitalocene? Nature, History, and the Crisis of Capitalism". W *Anthropocene or Capitalocene? Nature, History, and the Crisis of Capitalism*, edited by Jason W. Moore, 1–13. Oakland: PM Press, 2016.
- Morton, Timothy. *Dark Ecology: For a Logic of Future Coexistence*. New York: Columbia University Press, 2016.
- . *Ecology without Nature. Rethinking Ecological Aesthetics*. Cambridge-London: Harvard University Press, 2007.
- . *Hyperobjects: Philosophy and Ecology After the End of the World*. Minneapolis-London: University of Minnesota Press, 2013.
- Northcott, Michael. "Eschatology in the Anthropocene: From the Chronos of Deep Time to the Kairos of the Age of Humans". In *The Anthropocene and the Global Environmental Crisis: Rethinking Modernity in a New Epoch*. Edited by Clive Hamilton, Christophe Bonneuil, and François Gemenne, 100–111. London-New York: Routledge, 2015.
- Oppermann, Serpil. "Introducing Migrant Ecologies in an (Un)bordered World". *ISLE: Interdisciplinary Studies in Literature and Environment* 24, No 2 (2017): 1–14.
- . „Rethinking Ecocriticism in an Ecological Postmodern Framework: Mangled Matter, Meaning, and Agency”. In *Literature, Ecology, Ethics: Recent Trends in Ecocriticism*. Edited by Timo Müller and Michael Salter, 35–50. Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2012.
- Oppermann, Serpil, and Serenella Iovino, eds. *Environmental Humanities: Voices from the Anthropocene*. London-New York: Rowman and Littlefield, 2017.
- Patel, Raj, and Jason W. Moore. "Tania natura". In *O jeden las za daleko. Demokracja, kapitalizm*

- i nieposłuszeństwo ekologiczne w Polsce*. Edited by Przemysław Czapliński, Joanna B. Bednarek, and Dawid Gostyński. Warszawa: Książka i Prasa, 2019.
- Popkiewicz, Marcin, and Szymon Malinowski. "Rozpad lądolodu Antarktydy Zachodniej nieunikniony". *Nauka o klimacie*, 2015. <https://naukaoklimacie.pl/aktualnosci/rozpad-ladolodu-antarktydy-zachodniej-nieunikniony-77>.
- Pranke, Michał. *Rant*. Łódź: Dom Literatury w Łodzi, 2018.
- Reilly, Evelyn. *Apocalypse*. New York: Roof Books, 2012.
- . "Eco-Noise and the Flux of Lux". W *Eco Language Reader*. Zredagowane przez Brenda Iijima, 255–74. Brooklyn: Nightboat Books, 2010.
- Retallack, Joan. "What Is Experimental Poetry & Why Do We Need It?" *Jacket* 32 (2007). <http://jacketmagazine.com/32/p-retallack.shtml>.
- Rigby, Kate. "Earth, World, Text: On the (Im) possibility of Ecopoiesis". *New Literary History* 35, nr 3 (2004): 427–42.
- . "Ecocriticism". W *Introducing Criticism at the 21st Century*, edited by Julian Wolfreys, 151–78. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2002.
- Rockström, Johan, Will Steffen, Kevin Noone, Åsa Persson, F. Stuart Chapin, Eric Lambin, Timothy M. Lenton, et al. „Planetary Boundaries: Exploring the Safe Operating Space for Humanity”. *Ecology and Society* 14, No 2 (2009): 472–75.
- Skurtys, Jakub. "Pieśń kopalni i tworzyw sztucznych (wokół «Wierszy organicznych» Kacpra Bartczaka)". In *Ekokrytyka*. Edited by Krzysztof Wojciechowski, 22–36. Poznań: Wydawnictwo WBPiCAK, 2018.
- Steffen, Will, Wendy Broadgate, Lisa Deutsch, Owen Gaffney, and Cornelia Ludwig. "The Trajectory of the Anthropocene: The Great Acceleration". *The Anthropocene Review* 2, No 1 (2015): 81–98.
- Ubertowska, Aleksandra. "«Mówić w imieniu biotycznej wspólnoty». Anatomie i teorie tekstu środowiskowego". *Teksty Drugie*, No 2 (2018): 17–40.
- Walas, Teresa. *Czy możliwa jest inna historia literatury?* Kraków: Universitas, 1993.
- Wallerstein, Immanuel. *Koniec świata jaki znamy*. Translated by Michał Bilewicz, Adam W. Jelonek, and Krzysztof Tyszka. Warszawa: Wydawnictwo Scholar, 2004.
- Wheeler, Wendy. "The Biosemiotic Turn: Abduction, or, the Nature of Creative Reason in Nature and Culture". In *Ecocritical Theory: New European Approaches*. Edited by Axel Goodbody and Kate Rigby, 270–82. Charlottesville-London: University of Virginia Press, 2011.
- Woods, Derek. "Scale Critique for the Anthropocene". *Minnesota Review*, No 83 (2014): 133–42.
- „Working Group on the «Anthropocene»", b.d. <http://quaternary.stratigraphy.org/working-groups/anthropocene/>.

KEYWORDS

ecocriticism

Anthropocene

ABSTRACT:

The first part of the paper offers a theoretical consideration of the Anthropocene as an epoch in which human and geological times have radically mixed. It outlines insights formulated within the Anthropocene discourse, as well as findings of climatology. They encourage developing the Anthropocene's hauntology as an epoch in which "the time is out of joint". The second part of the paper applies theory to literary studies practice (especially in terms of ecocriticism). Author reconstructs proposals to practice ecocriticism in the times of the Anthropocene formulated by Timothy Clark and Lynn Keller, and undertakes initial attempts at translating them into the Polish context.

HAUNTOLOGY

g e o h i s t o r y

NOTE ON THE AUTHOR:

Patryk Szaj – born in 1989, PhD in humanities, literary scholar. He works at the Pedagogical University of Cracow. His research interests include environmental humanities, the Anthropocene discourse, relationships between literature and philosophy. Author of *Wierność trudności. Hermeneutyka radykalna Johna D. Caputo a poezja Aleksandra Wata, Tadeusza Różewicza i Stanisława Barańczaka* [Faithfulness to difficulties. Radical hermeneutics of John D. Caputo and the poetry of Aleksander Wat, Tadeusz Różewicz, and Stanisław Barańczak] (2019) and *Od modernizmu do antropocenu. Szkice z hermeneutyki dekonstrukcyjnej* [From modernism to the Anthropocene. Sketches in deconstructive hermeneutics] (2021, in press). Commissioning editor of the series Environmental Humanities (Wydawnictwo WBPiCAK). Permanent collaborator of a cultural biweekly “artPapier” and “CzasKultury.pl”.

Czas, który wypadł z ram.

Antropocen i ekokrytyczna lektura tekstów literackich

Patryk Szaj

ORCID: 0000-0002-6315-3317

these are those things that *will have had to have been*, that *will have had to yet occur*¹.

Evelyn Reilly

Jak zatem uprawiać krytykę literacką w czasach potwierzonego masowego wymierania, tak by nie wydawało się to po prostu absurdalne? Jak dalece takie pisarstwo jest podatne na twierdzenie, że wciąż negujemy antropocen lub negocjujemy z nim, próbując wtłoczyć go w konwencjonalne kategorie? Podstępny efekt antropocenu jako emergentnego fenomenu niosącego radykalnie rewizjonistyczne następstwa polega na tym, że to, co większość ludzi bierze za normalność, musi zmierzać w kierunku formy ekologicznego wyparcia².

Timothy Clark

Widmontologia antropocenu

21 maja 2019 roku Grupa Robocza ds. Antropocenu zarekomendowała oficjalne uznanie nowej epoki geologicznej – za takim werdyktem zagłosowało 29 spośród 33 członków grupy³. Niezależnie od tego, czy sam termin wydaje się najfortunnniejszy⁴, świadomość, że zakończył się holocen – epoka stabilnego klimatu sprzyjającego rozwojowi cywilizacji ludzkich i życiu, jakie znamy – skłania do zasadniczego przeorientowania zainteresowań badawczych nie tyl-

¹ Evelyn Reilly, *Apocalypso* (New York: Roof Books, 2012), 71.

² Timothy Clark, *Ecocriticism on the Edge. The Anthropocene as a Threshold Concept* (London–New York: Bloomsbury, 2015), 48–49.

³ Zob. „Working Group on the «Anthropocene»”, b.d., <http://quaternary.stratigraphy.org/working-groups/anthropocene/>. (dostęp: 11.06.2021)

⁴ Zob. Ewa Bińczyk, *Epoka człowieka. Retoryka i marazm antropocenu* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2018), 77–103.

ko humanistyki środowiskowej⁵, ale i humanistyki jako takiej. Redaktorzy tomu *The Anthropocene and the Global Environmental Crisis*, Clive Hamilton, Christophe Bonneuil i François Gemenne identyfikują dwa „potężne i przekonujące twierdzenia” wyrażane przez hipotezę antropocenu, których nie mogą zignorować nauki humanistyczne i społeczne: po pierwsze, ludzie stali się siłą telluryczną, przekształcającą funkcjonowanie Ziemi, po drugie, ludzie (i nie-ludzie, chciałoby się dodać) mieszkańcy Ziemi w ciągu zaledwie kilku dekad doświadczą globalnej zmiany środowiskowej o bezprecedensowym tempie i skali⁶. Oznacza to nastanie nowego reżimu geologicznego życia na naszej planecie, a w mniejszym – ludzkim – wymiarze także ostateczne podanie w wątpliwość „nowoczesnej konstytucji” nakazującej traktować społeczeństwo i naturę jako dwa niezależne porządki i ograniczać sprawczość ludzkich działań jedynie do tego pierwszego (a sprawczość aktorów pozaludzkich po prostu ignorować)⁷.

„*«The time is out of joint»: czas jest pozbawiony spójności, zwichnięty, zerwany, porozdzielany, czas jest zepsuty, osaczony i zamroczony, jest rozstrojony, jednocześnie rozregulowany i oszalały. Czas wypadł z ram, zbiegł z kursu, biegnie poza samym sobą, niedopasowany do samego siebie*”⁸ – pisał w 1993 roku Jacques Derrida. Wydaje się, że dziś te niewczesne rozważania tylko zyskały na aktualności. Antropocen jest bowiem czasem katastrofy, ale i *katastrofą czasu*. Jeśli zgodnie z etymologią *katastrophe* oznacza „nagły zwrot”, „wywrócenie”, „unieważnienie”, katastrofa czasu sprowadza się do zanegowania samej jego linearności: oto okazuje się, że biegnie on w różne strony naraz. Anachronia, zwichnięcie, *dis-locatio* (czyli, dosłownie, pozbawienie miejsca: zanegowanie fantazmatycznej bliskości tego, co „teraźniejsze”, i tego, co „obecne”) dotyczy czasu jako takiego i zamiast spajać go na nowo, powinniśmy raczej radykalnie przemysleć jego nie-współczesność z samym sobą.

Czyż nie na tym polega doświadczenie antropocenu? Clive Hamilton podkreśla, że termin antropocen nie oznacza po prostu *postępującej* eskalacji kryzysu środowiskowo-klimatycznego, ale paradygmatyczną zmianę planetarnych warunków klimatycznych: *zerwanie* w funkcjonowaniu systemu Ziemi pojętego jako całość. Wielkie przyspieszenie – okres po II wojnie światowej uznawany za jeden z najbardziej wiarygodnych pod względem stratygraficznym momentów początkowych antropocenu⁹ – ontologicznie dzieli więc historię Ziemi na dwie nieprzystające do siebie części¹⁰. O „zwrocie planetarnym”, czyli głębokiej zmianie relacji pomiędzy ludzkością a resztą aktorów tego świata, piszą także autorzy jednego z najczęściej cytowanych artykułów na temat antropocenu, *The Anthropocene: Are Humans Now Overwhelming the Great Forces of*

⁵ Zob. np. *Environmental Humanities: Voices from the Anthropocene*, red. Serpil Oppermann i Serenella Iovino (London–New York: Rowman and Littlefield, 2017); por. też Clive Hamilton, „A New Anthropocentrism”, w *Defiant Earth: The Fate of Humans in the Anthropocene* (Crows Nest: Allen&Unwin, 2017), który stwierdza, że antropocen skłania raczej do wypracowania „nowego antropocentryzmu”, niż do rozwijania tendencji posthumanistycznych.

⁶ Clive Hamilton, Christophe Bonneuil i François Gemenne, „Thinking the Anthropocene”, w *The Anthropocene and the Global Environmental Crisis: Rethinking Modernity in a New Epoch*, red. Clive Hamilton, Christophe Bonneuil i François Gemenne (New York: Routledge, 2015), 3–4.

⁷ Zob. Bruno Latour, *Nigdy nie byliśmy nowocześni. Studium z antropologii symetrycznej*, tłum. Maciej Gdula (Warszawa: Oficyna Naukowa, 2011).

⁸ Jacques Derrida, *Widma Marksa. Stan długu, praca żałoby i nowa międzynarodówka*, tłum. Tomasz Załuski (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2016), 42.

⁹ Zob. np. Will Steffen i in., „The Trajectory of the Anthropocene: The Great Acceleration”, *Anthropocene Review*, 2015. Instruktywne są zwłaszcza zamieszczone w artykule tabele wyraźnie wskazujące na wykładniczy wzrost rozmaitych trendów socjoekonomicznych i trendów systemu Ziemi po 1950 roku.

¹⁰ Clive Hamilton, *Defiant Earth. The Fate of the Humans in the Anthropocene* (Crows Nest: Allen&Unwin, 2017).

Nature?, Will Steffen, Paul Crutzen i John McNeill, których zdaniem działania ludzkości nieuchronnie popychają Ziemię w stronę „planetarnej *terra incognita*”¹¹. Rzecz nie w tym, że kumulatywne efekty antropopresji są coraz bardziej dojmujące, ale w tym, że skutkują one kompletną nieprzewidywalnością tego, co wydarzy się z systemem Ziemi w ciągu najbliższych dekad. Podobnie myśli nawet jeden z krytyków terminu „antropocen” Jason W. Moore, który z kolei stwierdza, że „Ludzkość – a wraz z nią reszta życia – znalazła się na progu czegoś, co przedstawiciele nauki o systemie Ziemi nazywają «zwrotem systemowym»”¹². Wreszcie Tobias Boes i Kate Marshall zauważają, że podstawową przesłanką wszystkich teorii antropocenu jest przekonanie o absolutnym zerwaniu z przeszłością i o nieodwracalnej zmianie kondycji ludzkiej¹³.

Można zatem powiedzieć, że nastanie antropocenu stanowi ironiczny punkt dojścia nowoczesności. Niezależnie od tego, czy nigdy nie byliśmy nowocześni (jak uważa Bruno Latour¹⁴), czy też choć na chwilę udało nam się uzyskać ten status (stanowisko Timothy’ego Mortona¹⁵), z pewnością już nigdy nowocześni nie będziemy: linearny bieg ludzkiej historii został załamany przez głęboki czas geologiczny. Ziemia na powrót stała się pełnoprawnym aktorem, za którego sprawą – jak stwierdza Latour – nastąpiła „zaskakująca inwersja tła i pierwszego planu”, tak że teraz „to *ludzka* historia zastygła w bezruchu, a historia *naturalna* nabiera szalonego tempa”¹⁶.

Dodajmy, że klimatolodzy od dawna podkreślają, że zmiany klimatu mają charakter *nieliniowy*, co oznacza, że nie są one wprost proporcjonalne do wyjściowych warunków klimatycznych. Dzieje się tak ze względu na występowanie ujemnych i dodatnich sprzężeń zwrotnych, czyli odpowiedzi systemu klimatycznego osłabiających lub wzmacniających efekt naruszających stan równowagi wymuszeń. W antropocenie działają przede wszystkim sprzężenia dodatnie, antropopresja zaburza bowiem szybki cykl węglowy¹⁷, a w konsekwencji wpływa także na wolny cykl węglowy, czyli „procesy wymiany węgla, których skala czasowa jest długa («geologiczna»), rzędu tysięcy i setek tysięcy lat”¹⁸, i które pełnią funkcję swoistego termostatu Ziemi. Co istotne, sprzężenia zwrotne różnią się tempem działania – niektóre operują w geologicznej skali tysięcy lat, inne w ludzkiej skali kilku lat, a nawet tygodni, przy czym co do zasady sprzężenia dodatnie dają o sobie znać szybciej niż ujemne¹⁹.

¹¹Paul Crutzen, Will Steffen i John R. McNeill, „The Anthropocene: Are Humans Now Overwhelming the Great Forces of Nature?”, *Ambio* 8, nr 36 (2007): 614.

¹²Jason W. Moore, „Introduction: Anthropocene or Capitalocene? Nature, History, and the Crisis of Capitalism”, w *Anthropocene or Capitalocene? Nature, History, and the Crisis of Capitalism*, red. Jason W. Moore (Oakland: PM Press, 2016), 1.

¹³Tobias Boes i Kate Marshall, „Writing the Anthropocene: An Introduction”, *The Minnesota Review*, nr 83 (2014): 62. Por. też Dipesh Chakrabarty, „The Human Condition in the Anthropocene”, *The Tanner Lectures in Human Values*, 2015.

¹⁴Latour, *Nigdy nie byliśmy nowocześni. Studium z antropologii symetrycznej*.

¹⁵Timothy Morton, *Hyperobjects: Philosophy and Ecology After the End of the World* (Minneapolis–London: University of Minnesota Press, 2013), 1–24.

¹⁶Bruno Latour, „Agency at the time of the Anthropocene”, *New Literary History* 45, nr 1 (2014): 13.

¹⁷Zob. np. Crutzen, Steffen i McNeill, „The Anthropocene: Are Humans Now Overwhelming the Great Forces of Nature?”; Justin McBrien, „Accumulating Extinction: Planetary Catastrophism in the Necrocene”, w *Anthropocene or Capitalocene? Nature, History, and the Crisis of Capitalism*, red. Jason W. Moore (Oakland: PM Press, 2016), 116–37.

¹⁸*Klimatyczne ABC*, red. Magdalena Budziszewska, Aleksandra Kardaś i Zbigniew Bohdanowicz (Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2021), 39.

¹⁹Zob. *Klimatyczne ABC*, 186–92.

Innym pojęciem z zakresu klimatologii wskazującym na nieliniowość zmian klimatu jest koncepcja planetarnych punktów krytycznych, czyli progowych wartości danych parametrów (np. temperatury), po przekroczeniu których uruchamia się kaskada zdarzeń obejmujących cały system klimatyczny, tak że w konsekwencji zaczyna on dążyć do innego stanu równowagi²⁰. Przekroczenie punktów krytycznych jest więc nieodwracalne (w ludzkich skalach czasowych). Co więcej, „komunikaty” wysyłane przez system planetarny są, by tak rzec, niewczesne: dowiadujemy się o przekroczeniu punktu krytycznego dopiero wtedy, gdy nie da się już powstrzymać wywołanych przez nie skutków²¹.

W nauce o systemie Ziemi funkcjonuje również zaproponowana w 2009 roku przez Johana Rockströma i jego współpracowników koncepcja dziewięciu granic planetarnych, których przekroczenie spowodować może nieliniową i nagłą zmianę środowiskową. Trzy z nich – zmiana klimatu, zaburzenie cyklu azotowego i fosforowego oraz spadek bioróżnorodności – już zostały przekroczone. Trzy kolejne – zakwaszenie oceanów, wyczerpanie zasobów słodkiej wody oraz zmiana systemów lądowych (związana z deforestacją i rozwojem rolnictwa) – znajdują się niepokojąco blisko progu krytycznego²². Wszystkie te przeobrażenia mają charakter nieodwracalny, dlatego redaktorzy tomu *The Anthropocene and the Global Environmental Crisis* nie wahają się stwierdzić, że system Ziemi już teraz wkroczył w „inną [niż w holocenie – P.S.] trajektorię”, po której porusza się z „olbrzymim pędem”²³.

Autorzy podręcznika *Klimatyczne ABC* posługują się obrazowym kontrastem, który uzmysławia, że w kategoriach geologicznych ów pęd jest naprawdę olbrzymi: „wyjście Ziemi z ostatniej epoki lodowej oznaczało wzrost średniej temperatury o 3–3,5 stopnia w ciągu ok. 8 tysięcy lat, co dawało funkcjonującym na Ziemi gatunkom dużo więcej czasu na migrację itp. Obecnie musimy liczyć się z taką zmianą w ciągu 100–200 lat”²⁴. Warto przytoczyć w tym kontekście również obrazowe słowa Timothy’ego Mortona:

Czytam, że 75% efektów globalnego ocieplenia utrzyma się przez najbliższe 500 lat. Próbuję sobie wyobrazić, jak wyglądało życie w 1513 roku. W ciągu 30 000 lat prądy oceaniczne pochłoną większość związków węgla, ale 25% nadal będzie wisieć w atmosferze. Czas połowicznego rozpadu izotopu 239 plutonu to 24 100 lat. Okresy te są tak długie, jak cała dotychczasowa widzialna historia człowieka. [...] 7% efektów globalnego ocieplenia wciąż będzie występować za 100 000 lat, dopóki skały magmowe z wolna nie pochłoną ostatnich gazów cieplarnianych. Zdecydowałem się określić te skale czasowe jako *wstrząsające, zatrważające i petryfikujące*²⁵.

²⁰Zob. *Klimatyczne ABC*, 32–35.

²¹Tak jest np. z ekosystemem Grenlandii, co w 2020 roku ogłosili Michaela King i jej współpracownicy. Oznacza to, że lód Grenlandii nie przestanie topnieć, nawet jeśli wstrzymamy wszystkie emisje gazów cieplarnianych: rokrocznie ubywa go więcej, niż przybywa zasilającego go śniegu. Michaela D. King i in., „Dynamic ice loss from the Greenland Ice Sheet driven by sustained glacier retreat”, *Communications Earth & Environment* 1, nr 1 (2020). Nieunikniony jest już także rozpad lodolodu Antarktydy Zachodniej. Marcin Popkiewicz i Szymon Malinowski, „Rozpad lodolodu Antarktydy Zachodniej nieunikniony”, *Nauka o klimacie*, 2015, <https://naukaoklimacie.pl/aktualnosci/rozpad-ladolodu-antarktydy-zachodniej-nieunikniony-77>. (dostęp: 11.06.2021)

²²Zob. Johan Rockström i in., „Planetary Boundaries: Exploring the Safe Operating Space for Humanity”, *Ecology and Society* 14, nr 2 (2009).

²³Hamilton, Bonneuil i Gemenne, „Thinking the Anthropocene”, 11.

²⁴*Klimatyczne ABC*, 96.

²⁵Morton, *Hyperobjects: Philosophy and Ecology After the End of the World*, 58–59. Ostatni przymiotnik – *petrifying* – jest dla Mortona szczególnie istotny, czyni on bowiem aluzję do tego, że również ciała ludzkie na przestrzeni głębokiego czasu geologicznego przekształcają się w skamieliny.

Żyjemy więc w co najmniej w dwóch czasach naraz: w „zwykłej” historii ludzkiej i w toczącej się (pozornie) obok nas geohistorii²⁶. Głęboka przyszłość geologiczna już tu jest. Paradoksalnie, przyszłość ta pochodzi z przeszłości – z każdej tony CO₂ (lub jej ekwiwalentu w postaci innych gazów cieplarnianych) emitowanej do atmosfery od XVIII wieku. Słowami Derridy: „[...] coś, co wydaje się przed nami, przyszłość, z góry powraca: z przeszłości, z tego, co jest za nami”²⁷.

Jeśli jednak widmontologia²⁸ pomaga zrozumieć, że czas wypadł z ram, udziela ona jeszcze jednej lekcji: lekcji sprzeciwu wobec logiki apokaliptycznej. Koniec świata (jaki znamy²⁹) to nie koniec świata (w ogóle): widma, które nas nawiedzają, pochodzą zarówno z przeszłości, jak i z przyszłości (to, co „nadejdzie w nadchodzącej przyszłości [*l'à-venir*]”³⁰: mesjaniczna obietnica dla wszystkich ludzi... i, co widmowo zapowiadały kolejne prace Derridy³¹, nie-ludzi, albo też monstrualne nowe formy kategoryzacji, domestykacji i kolonizacji). Dlatego antropocen to nie tylko czas kryzysowy, to także czas *kairotyczny*: zwrotny moment, punkt krytyczny, właściwa pora wskazująca na pilność wyzwań i konieczność ostatecznej, rozstrzygającej decyzji, od której zależy dalszy los nie tylko ludzkości, ale wszystkich aktorów tego świata. Na ten aspekt wskazuje Michael Northcott, który stwierdza, że nie możemy już dłużej pojmować czasu w kategoriach *chronos* („sukcesywne cykliczne przemijanie dni i nocy, chwila po chwili, pokolenie po pokoleniu”), ale właśnie w kategoriach *kairos* („zwiastun wielkiej lub nagłej zmiany albo potrzeby zmiany”³²). Słowami Derridy: „W doświadczeniu końca, w jego nadejściu, nieustępliwym, natychmiastowym, zawsze nieuchronnie eschatologicznym, w krańcowej krańcowości dnia dzisiejszego zapowiada się [...] przyszłość tego, co nadchodzi”³³.

Z tej perspektywy bardzo ciekawie prezentuje się reinterpretacja pojęcia antropocen dokonana przez Boesa i Marshall, którzy wskazują na fakt, że nazwy trzech poprzednich epok geologicznych – pliocenu, plejstocenu i holocenu – oznaczają, kolejno, „nowy czas”, „nowszy czas” i „całkowicie nowy czas”. W związku z tym antropocen da się rozumieć nie tyle jako

²⁶Por. Dipesh Chakrabarty, „Klimat historii. Cztery tezy”, tłum. Magda Szcześniak, *Teksty Drugie* 5 (2014): 168–99.

²⁷Derrida, *Widma Marksa. Stan długu, praca żałoby i nowa międzynarodówka*, 30.

²⁸Nt. widmontologii zob. np. Jakub Momro, *Widmontologie nowoczesności. Genezy* (Warszawa: Wydawnictwo IBL PAN, 2014); Andrzej Marzec, *Widmontologia. Teoria filozoficzna i praktyka artystyczna ponowoczesności* (Warszawa: Fundacja Bęc Zmiana, 2015); *Widma Derridy*, red. Agata Bielik-Robson i Piotr Sadzik (Warszawa: Wydawnictwo IBL PAN, 2018). Nt. wykorzystania myśli Derridy w konceptualizacji problemów antropocenu zob. np. numer tematyczny *Deconstruction in the Anthropocene* czasopisma *Oxford Literary Review* 34, nr 2 (2012); Mark Fisher, *Ghosts of My Life: Writings on Depression, Hauntology and Lost Futures* (Alresford: Zero Books, 2014); Boes i Marshall, „Writing the Anthropocene: An Introduction”.

²⁹Zob. Immanuel Wallerstein, *Koniec świata jaki znamy*, tłum. Michał Bilewicz, Adam W. Jelonek i Krzysztof Tyszka (Warszawa: Wydawnictwo Scholar, 2004); Claus Leggewie i Harald Welzer, *Koniec świata, jaki znaliśmy. Klimat, przyszłość i szanse demokracji*, tłum. Piotr Buras (Warszawa: Krytyka Polityczna, 2012).

³⁰Derrida, *Widma Marksa. Stan długu, praca żałoby i nowa międzynarodówka*, 14.

³¹Zob. Jacques Derrida, *L'Animal que donc je suis* (Paris: Galilée, 2006); Jacques Derrida, *Séminaire La bête et le souverain*, t. 1 (Paris: Galilée, 2008); Jacques Derrida, *Séminaire La bête et le souverain*, t. 2 (Paris: Galilée, 2010).

³²Michael Northcott, „Eschatology in the Anthropocene: From the Chronos of Deep Time to the Kairos of the Age of Humans”, w *The Anthropocene and the Global Environmental Crisis: Rethinking Modernity in a New Epoch*, red. Clive Hamilton, Christophe Bonneuil i François Gemenne (London–New York: Routledge, 2015), 107.

³³Derrida, *Widma Marksa. Stan długu, praca żałoby i nowa międzynarodówka*, 70–71. Jest to szczególnie istotne np. dla ekokrytyki postkolonialnej skupionej na zagadnieniach sprawiedliwości środowiskowej i (ludzkich oraz pozaludzkich) migracji klimatycznych. Zob. np. Andrew Baldwin, „Postcolonial Futures: Climate, Race, and the Yet-to-Come”, *ISLE Interdisciplinary Studies in Literature and Environment* 24, nr 2 (2017); Serpil Oppermann, „Introducing Migrant Ecologies in an (Un)bordered World”, *ISLE Interdisciplinary Studies in Literature and Environment* 24, nr 2 (2017).

„epokę człowieka” (wraz z całym zawartym w niej antropocentryzmem i ludzkim ekscypcjonizmem), ile jako „czas nowego człowieka”, *anthropos kainos*³⁴, człowieka więcej-niż-ludzkiego, sympojetycznego³⁵, stowarzyszonego z innymi aktorami tego świata.

W podobnym kierunku zmierza refleksja Mortona. Autor książki *Ecology without Nature* stawia prowokacyjną tezę, że koniec świata już się wydarzył. Amerykański literaturoznawca ma na myśli fenomenologiczny koncept świata, który wraz z nadejściem hiperobektów – wytworów antropocenu wymykających się ludzkiemu rozumieniu i kontroli, wykraczających poza ludzkie skale czasoprzestrzenne³⁶ – stał się nieoperatywny. „Świat” był bowiem czymś, co – jak głosi dobrze znana lekcja Martina Heideggera³⁷ – „miał” jedynie człowiek, podczas gdy inni aktorzy byli albo weń „ubodzy” (jak zwierzęta), albo całkowicie go pozbawieni (jak tzw. materia nieożywiona). Ten „świat” zdaniem Mortona nie tylko się skończył, ale tak naprawdę nigdy nie istniał. Z perspektywy realizmu spekulatywnego i ontologii zorientowanej na przedmiot „Istoty ludzkie nie mają świata z bardzo dobrego powodu: ponieważ *żadna istota nie ma świata*”³⁸. Zamiast „świata” istnieje natomiast bliskość, złączenie, wymieszanie, splątanie, „szereg unikalnych bytów (rolnicy, psy, irysy, ołówki, LED-y), którym jestem winien zobowiązanie z tego prostego faktu, że egzystencja jest koegzystencją. Nie muszę sprawdzać swojej listy kontrolnej światowania, by upewnić się, że nie-człowiek, o którym mowa, liczy się jako coś, o co mógłbym się troszczyć”³⁹.

Koniec świata nastąpił jednak z jeszcze jednego, nie mniej ważnego powodu. Odwołując się do ustaleń fizyki kwantowej, Morton udowadnia, że linearny koncept czasu jest fenomenem czysto estetycznym. Czas okazuje się raczej po derridiańsku sfałdowany: nie pełni funkcji „tła”, na którym wydarza się istnienie rzeczy, odwrotnie – każda rzecz istnieje we własnej temporalności, a różne temporalności nieustannie na siebie zachodzą. Hiperobekty, czyli „byty, które są ogromnie rozciągnięte w czasie, wywierają biegnącą w dół presję przyczynową na byty krótkotrwałe. Jednym z jaskrawych efektów globalnego ocieplenia jest więc fenologiczna asynchronia: fakt niesynchronizowania wydarzeń życiowych roślin i zwierząt”⁴⁰. Stąd właśnie wstrząsające, zatrważające i petryfikujące skale czasowe antropocenu. Gdy patrzę na ropę naftową, spoglądam w przeszłość Ziemi. Gdy spalam paliwa kopalne, przyszłość draży moją terażniejszość. Dlatego koniec świata nie jest nagłym, apokaliptycznym wydarzeniem, ale czymś, co rozciąga się na głęboki czas geologiczny. Oto, jak pisze Morton, „widmowa” rzeczywistość antropocenu⁴¹.

³⁴Boes i Marshall, „Writing the Anthropocene: An Introduction”, 61.

³⁵Nt. sympojesis zob. Donna J. Haraway, „Staying with the Trouble: Anthropocene, Capitalocene, Chthulucene”, w *Anthropocene or Capitalocene? Nature, History, and the Crisis of Capitalism*, red. Jason W. Moore (Oakland: PM Press, 2016).

³⁶Nt. hiperobektów zob. też Anna Barcz, „Przedmioty ekozagłady. Spekulatywna teoria hiperobektów Timothy’ego Mortona i jej (możliwe) ślady w literaturze”, *Teksty Drugie* 2 (2018): 75–87.

³⁷Martin Heidegger, *Die Grundbegriffe der Metaphysik. Welt-Endlichkeit-Einsamkeit* (Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1983).

³⁸Morton, *Hyperobjects: Philosophy and Ecology After the End of the World*, 108.

³⁹Morton, 125.

⁴⁰Morton, 67.

⁴¹Morton, 194.

Ekokrytyka w czasach antropocenu

Jak zatem uprawiać literaturoznawstwo w czasach planetarnego kryzysu środowiskowo-klimatycznego? Czy nauka o literaturze niezainteresowana paradygmatyczną zmianą antropocenu nie wydaje się anachroniczna – już nie w widmontologicznym, ale w aksjologicznym sensie: nieodpowiadająca na wyzwania współczesności? Czy antropocentryczne tryby lekturowe nie stanowią uchylania się od intelektualnej i etycznej odpowiedzialności? Wreszcie: czy dyskurs antropocenu nie stawia także poważnych wyzwań dotychczasowej ekokrytyce?

Jednym z badaczy, którzy starają się udzielić odpowiedzi na te pytania, jest Timothy Clark. Traktuje on antropocen jako „koncept progowy”, podający w wątpliwość podstawowy dogmat ekokrytyki, który zwięźle wyrażają często cytowane słowa Lawrence’a Buella, że „kryzys ekologiczny jest także kryzysem wyobraźni”⁴², oraz pytania w rodzaju „czy poezja może zbawić Ziemię?”, „czy akt pisania i uważnego czytania może zbawić planetę?”⁴³. Zbyt wiele ekokrytyczek i ekokrytyków padło zdaniem Clarka ofiarą iluzji, że problemy środowiskowe da się rozwiązać za pomocą środków kulturowych, tymczasem „Wyolbrzymianie znaczenia tego, co wyobraźniowe, samo w sobie wiąże się z ryzykiem umacniania czegoś w rodzaju odwracających uwagę spraw drugoplanowych [*diversionary side-show*], ślepych na swą relatywną nieistotność”⁴⁴ w porównaniu z siłą materialnych sposobów produkcji, nawykami żywieniowymi, zużyciem energii, trendami reprodukcyjnymi itp. Wprawdzie tego typu świadomość istniała w ekokrytyce od dawna – np. Kate Rigby już w 2002 roku podkreślała, że „ważne jest, aby rozpoznać wpływ struktur społecznych, politycznych i ekonomicznych na utrwalanie, transformację lub przemieszczanie obrazów natury przekazywanych przez teksty kultury”⁴⁵, także rosnąca świadomość metodologiczna ekokrytyki związana z ewolucją od I do IV fali⁴⁶ polegała na identyfikacji własnych słabości – niemniej zdaniem Clarka przekroczenie progu antropocenu całkowicie zmieniło reguły gry:

Antropocen nazywa nowo rozpoznany kontekst, który pociąga za sobą uczące pokory uznanie ograniczeń reprezentacji kulturowej jako siły zdolnej do zmiany stosunków międzyludzkich w porównaniu z licznymi czynnikami ekonomicznymi, meteorologicznymi, geograficznymi i mikrobiologicznymi oraz dynamiką populacji, a także efektami skali, takimi jak prawo wielkich liczb, które wynikają z próby myślenia na skalę planetarną⁴⁷.

⁴²Lawrence Buell, *The Environmental Imagination: Thoreau, Nature Writing, and the Formation of American Culture* (Cambridge–London: Harvard University Press, 1995), 2. W wywiadzie z W.S. Merwinem przeprowadzonym przez Julię Fiedorczyk padają jeszcze mocniejsze słowa: „tylko wyobraźnia może nas uratować”. William Stanley Merwin i Julia Fiedorczyk, „Już tylko o ogrodach”, *Tygodnik Powszechny*, 2013, <https://www.tygodnikpowszechny.pl/juz-tylko-o-ogrodach-19688>. (11.06.2021)

⁴³Zob. John Felstiner, *Can Poetry Save the Earth? A Field Guide to Nature Poems* (New Haven: Yale University Press, 2009); Ken Hiltner, „General Introduction”, w *Ecocriticism. The Essential Reader*, red. Ken Hiltner (London–New York: Routledge, 2015) (drugi cytat za: Aleksandra Ubertowska, „Mówić w imieniu biotycznej wspólnoty». Anatomie i teorie tekstu środowiskowego”, *Teksty Drugie*, nr 2 (2018): 18).

⁴⁴Clark, *Ecocriticism on the Edge. The Anthropocene as a Threshold Concept*, 21.

⁴⁵Kate Rigby, „Ecocriticism”, w *Introducing Criticism at the 21st Century*, red. Julian Wolfreys (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2002), 157. Por. też podrozdział „Reconnecting the Social and the Ecological” z tego tekstu.

⁴⁶Zob. np. Ubertowska, „Mówić w imieniu biotycznej wspólnoty». Anatomie i teorie tekstu środowiskowego”.

⁴⁷Clark, *Ecocriticism on the Edge. The Anthropocene as a Threshold Concept*, 21.

Właśnie efekty skali stają się głównym obiektem namysłu angielskiego literaturoznawcy. Punktem wyjścia Clarka jest odwołanie do przedstawionej przez Bradena R. Allenby'ego i Daniela Sarewitza koncepcji trzech poziomów skomplikowania relacji gatunku ludzkiego względem technologii⁴⁸. Poziom I polega na instrumentalnym traktowaniu technologii jako prostego narzędzia. Na II poziomie skomplikowania narzędzie to zostaje wciągnięte w socjotechniczne systemy złożone, które są mniej przewidywalne i bardziej skomplikowane. Na poziomie III komplikacje i nieprzewidywalność mają jeszcze dalej posunięte implikacje – jest to poziom radykalnej kontyngencji, który Clark porównuje z Mortonowskimi hiperobiektami ze względu na to, że wymyka się on naszym zdolnościom modelowania, przewidywania, a nawet rozumienia.

Podczas gdy w tradycyjnych modelach kulturowych, politycznych, ekologicznych – a także w tradycyjnym literaturoznawstwie – dominują interpretacje związane z I i II poziomem skomplikowania, „coraz więcej wydarzeń i problemów antropocenu wyłania się na poziomie III, czyniąc sposoby myślenia ograniczone do poziomu I i II przestarzałymi, nawet jeśli poziomy te wciąż opisują rodzaje myślenia, którymi próbuje się kierować większość ludzi”⁴⁹. Jak to ujmują Allenby i Sarewitz, „jeśli to rozumiesz, nie jest to prawdą; a jeśli jest to prawdą, nie możesz tego zrozumieć”⁵⁰.

Na pierwszy plan w refleksji Clarka wysuwają się wielowymiarowe sprzeczności pomiędzy skalą ludzką i skalą planetarną. Autor *Ecocriticism on the Edge* ustanawia „terestrialność” jako normę, którą – podobnie jak Morton – przeciwstawia „światu”. Chodzi przede wszystkim o konieczność rozciągnięcia „zwykłych” skal czasowych i przestrzennych, w jakich na co dzień sytuujemy swoje działania poznawcze, kulturotwórcze, polityczne itd., a także tradycyjne literaturoznawstwo. Terestrialność staje się tu konceptem granicznym wyrażającym nieuchwytność olbrzymich skal czasoprzestrzennych antropocenu oraz fałsz zdroworozsądkowych ujęć „świata życia”, a jednocześnie sprawczość Ziemi jako (groźnego i *suwerennego*, jak powiedziałby Latour⁵¹) aktora. Co istotne, nieintuicyjność tego rozciągnięcia wynika nie tylko z przyzwyczajień kulturowych, ale z głębszych ewolucyjnych uwarunkowań gatunku *Homo sapiens*. Ewolucyjnie jesteśmy bowiem przystosowani do reagowania na zagrożenia nagłe i bezpośrednie, a nie długofalowe i abstrakcyjne. Rzecz w tym, że antropocen ujawnia coś w rodzaju ironicznego „podwójnego uwiązania” pomiędzy biologicznymi ograniczeniami ludzkiej percepcji a tym, jak bardzo percepcja ta jest niedostosowana do dokonującego się zerwania:

Rozumiemy odległość, wysokość i szerokość w kategoriach wymiarowości danej nam wraz z naszą ucieleśnioną egzystencją. [...] Nie jest to kwestia czysto kulturowa, podatna na zmiany za pomocą środków kulturowych, ale określony, nieunikniony sposób odczytywania rzeczy [...]. Antropocen wiąże się z uświadomieniem, jak głęboko myśląca może być ta skala⁵².

⁴⁸Zob. Braden R. Allenby i Daniel Sarewitz, *The Techno-Human Condition* (MIT Press, 2018).

⁴⁹Clark, *Ecocriticism on the Edge. The Anthropocene as a Threshold Concept*, 9.

⁵⁰Allenby i Sarewitz, *The Techno-Human Condition*, 186.

⁵¹Latour, „Agency at the time of the Anthropocene”, 6.

⁵²Clark, *Ecocriticism on the Edge. The Anthropocene as a Threshold Concept*, 30.

Każde to spojrzenie krytycznie również na wiele wglądów formułowanych przez nowsze nurty ekokrytyki. Clark pozostaje sceptyczny np. wobec ekokrytyki materialnej oraz koncepcji „ucieleśnionego osadzenia” (*embodied embeddedness*), które z jednej strony starają się przywrócić związek pomiędzy człowiekiem a resztą materii (zwracając też uwagę na sprawczość samej materii)⁵³, z drugiej jednak cechują się „transcendentalną głupotą”⁵⁴ polegającą na ograniczaniu się do najbliższego „świata życia”: aktorów, z którymi jesteśmy bezpośrednio usieciowieni. Podobnie jak Morton, Clark uważa, że tak rozumiany świat jest w najlepszym razie epifenomenem, w najgorszym zaś – fantazmatem zakrywającym nieuchwytność, intelektualną trudność i nieintuicyjną naturę codziennego życia w antropocenie. Analogicznie ujmując tę kwestię Latour: „sprawy stały się tak pilne i gwałtowne, że do pewnego stopnia pokojowy projekt kontraktu między stronami wydaje się nieosiągalny. Nieskończenie bardziej prawdopodobna niż kontrakt jest wojna. [...] Słowa takie jak symbioza, harmonia, ugoda, porozumienie, te ideały ekologii głębokiej, trącą wcześniejszym, mniej pograżonym w mrokach niewiedzy czasem. Od tamtej pory wszystko zmieniło się na gorsze”⁵⁵.

Te ostatnie cechy wiążą się z „emergentnym” statusem antropocenu jako wydarzenia, którego nowość nie znajduje żadnego adekwatnego dyskursu: „Antropocen pod każdym względem może być nazwany efektem radykalnej i nieprzewidywalnej emergencji w kondycji świata, proliferacji sytuacji na III poziomie skomplikowania”⁵⁶. Właśnie ta emergencja decyduje o wpisanej w kondycję antropocenu anachronii: nasze paradygmaty poznawcze, etyczne, polityczne, społeczne itp. okazują się głęboko niewczesne względem wyzwań, przed którymi stoimy. Dotyczy to także dotychczasowych norm lekturowych i przekonań na temat warunków, jakie musi spełniać wiarygodna interpretacja tekstów literackich:

Poznawcze i etyczne postulaty antropocenu podkreślają, jak głęboko pełne „rozumienie” tekstu *nie* polega na ponownym umieszczeniu go jedynie w kulturowym kontekście czasu jego powstania. Tekst z niego wyskakuje, trwa, i może mieć nieprzewidziane konsekwencje⁵⁷.

Interpretacja jako rodzaj działania scalającego sensy tekstu literackiego pozostaje w sprzeczności z lekcją antropocenu – czytanie nie może polegać po prostu na harmonijnym akcie „odzyskania”, antropocen wymaga, aby stało się ono także „miarą nieodwracalnego załamania świadomości i rozumienia, emergentnej nieczytelności”⁵⁸. Wynika stąd postulat lektury biorącej pod uwagę kumulatywne efekty skali, które sprawiają, że „na pewnym nieokreślonym progu liczne działania ludzkie, same w sobie nieistotne (ogrzewanie domu, wycinka drzew, latanie pomiędzy kontynentami, gospodarka leśna), tworzą nowe, niedające się zmierzyć zdarzenie fizyczne, zmieniające podstawowe cykle ekologiczne planety”⁵⁹. Interpretowanie tekstów literackich z tą świadomością oznacza wdrożenie lektury wielko- i wieloskalowej,

⁵³Zob. np. *Material Ecocriticism*, red. Serenella Iovino i Serpil Oppermann (Bloomington: Indiana University Press, 2014).

⁵⁴Clark, *Ecocriticism on the Edge. The Anthropocene as a Threshold Concept*, 38.

⁵⁵Latour, „Agency at the time of the Anthropocene”, 6.

⁵⁶Clark, *Ecocriticism on the Edge. The Anthropocene as a Threshold Concept*, 47.

⁵⁷Clark, 65.

⁵⁸Clark, 62.

⁵⁹Clark, 72.

i to mimo że rozbieżne efekty skali są nieprzedstawialne, wymykając się tradycyjnym fabułom ograniczonym do dramatów międzyludzkich, a nawet inwencyjnym modelom zoo- czy ekopoetyki⁶⁰. Clark proponuje rozróżnienie trzech skal interpretacyjnych: pierwsza związana jest z przeżyciami indywidualnego bohatera bądź bohaterów tekstu, druga – najczęściej przyjmowana w studiach literaturoznawczych – rozciąga się w przestrzeni na kulturę narodową i jej reprezentantów, natomiast w czasie na pewien „okres historyczny” istotny dla przesłania utworu. W kontekście antropocenu najważniejsza, a jednocześnie najtrudniejsza do wyobrażenia, jest skala trzecia: ta, w której efekty skali się kumulują i zaczynają z wolna przesłaniać konwencjonalne odczytania. Temporalnie może się ona rozciągać *co najmniej* na kilka stuleci, zaś przestrzennie – na całą Ziemię. Jest to też skala przyjmująca zdehumanizowane spojrzenie na ludzkie działania.

Spójrzmy dla przykładu na wiersz Julii Fiedorczuk z tomu *Tlen* pod tytułem *Płynie Wisła, płynie*:

po polskiej krainie
jeśli coś w niej żyje
to niedługo zginie⁶¹

Pierwsza skala jest tu właściwie nieistotna – liryka pośrednia wskazuje na ponadjednostkową refleksję, która momentalnie odnosi się do skali drugiej: zarówno w treści, jak i w formie wiersz czyni aluzję do pieśni patriotycznej Edmunda Wasilewskiego wraz z charakterystycznym dla niej synkopowym rytmem krakowiaka (przestawka w pierwszym wersie utrzymująca trocheiczny tok utworu). Po co jednak tekst wspiera się na tym intertekstualnym nawiązaniu? Odpowiadając na to pytanie, uruchamiam skalę trzecią: zaczynam zastanawiać się nad takimi zagadnieniami, jak zanieczyszczenie wód gruntowych efektami ubocznymi przemysłowej produkcji mięsa, eutrofizacja gleb związana ze stosowaniem nawozów azotowo-fosforowych (jedna z trzech przekroczonych granic planetarnych), antropogeniczna utrata bioróżnorodności (druga z trzech przekroczonych granic planetarnych) czy wreszcie stepowanie ziem Polski i coraz bardziej uciążliwe susze (rocznie ogłaszane „rekordowo niskie” poziomy Wisły).

Tak naprawdę jednak wiersz Fiedorczuk jest dla rozważań Clarka niereprezentatywny. Angielskiemu literaturoznawcy chodzi o uwzględnienie w praktyce ekokrytycznej także takich tekstów, które nie mieściły się w obszarze zainteresowań tradycyjnej ekokrytyki (np. nie odpowiadały definicji „tekstu środowiskowego” Lawrence’a Buella⁶², choć trzeba pamiętać, że już ekokrytyka II fali postulowała czytanie utworów niemówiących *explicite* o „naturze”,

⁶⁰Zob. np. Kate Rigby, „Earth, World, Text: On the (Im)possibility of Ecopoiesis”, *New Literary History* 35, nr 3 (2004); Anna Barcz, *Realizm ekologiczny. Od ekokrytyki do zookrytyki w literaturze polskiej* (Katowice: Wydawnictwo Naukowe Śląsk, 2016); Anita Jarzyna, *Post-koiné. Studia o nieantropocentrycznych językach (poetyckich)* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2019); Julia Fiedorczuk i Gerardo Baltrán, *Ekopoetyka. Ekologiczna obrona poezji* (Warszawa: Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Uniwersytet Warszawski, 2020).

⁶¹Julia Fiedorczuk, *Tlen* (Wrocław: Biuro Literackie, 2009), 23.

⁶²Zob. Lawrence Buell, *The Future of Environmental Criticism: Environmental Crisis and Literary Imagination* (Malden-Oxford-Carlton: Blackwell Publishing, 2005).

a sam Buell jest też autorem pojęcia „ekologiczna nieświadomość”⁶³), a więc o ekokrytyczną interpretację wszelkiego rodzaju utworów, *zwłaszcza* tych, których dyskurs pozostawał ślepy na kwestie środowiskowe. Kiedy więc czytam, dajmy na to, *Baśń o węzowym sercu. Słowo wtóre o Jakóbie Szeli* Radka Raka, w pierwszej skali jest to dla mnie opowieść o dziwnym splątaniu losów Jakóba Szeli i Wiktoryna Bogusza, w drugiej – narracja o dziewiętnastowiecznych stosunkach pańszczyźnianych, które już niedługo, wraz z uwłaszczeniem chłopów, odejdą do historii, choć pozostawią głęboki ślad na kulturze polskiej. W trzeciej skali natomiast zaczynam zastanawiać się nad szerszym kontekstem: wewnętrzną kolonizacją I Rzeczypospolitej przez szlachtę, półperyferyjnym statusem kultury polskiej w trwającym od XVI wieku kapitalistycznym systemie-świecie, eksportem zbóż i drewna, które karmiły Europę Zachodnią i budowały europejskie statki dokonujące podbojów kolonialnych, wymianą kolumbijską i eksterminacją rdzennej ludności obu Ameryk oraz planetarną unifikacją gatunków roślin i zwierząt, jakie nastąpiły w jej skutek, strukturalnym podobieństwem losu chłopów i czarnoskórych niewolników pracujących na plantacjach obu Ameryk, ideologią „taniej natury”⁶⁴ – i tak dalej. Krótko mówiąc: zaczynam sytuować tę opowieść w kontekście kapitałocenu, za który wielu badaczy obwinia dzisiejszy kryzys środowiskowo-klimatyczny.

Czy jest to nadinterpretacja? Oczywiście. Rzecz w tym, że antropocen woła właśnie o środowiskową, klimatyczną, więcej-niż-ludzka, twórczą nadinterpretację w sensie, jaki proponowali np. Jonathan Culler czy Colin Davis. „Zwichnięcie” polega tu na tym, że nie sposób czytać tekstów literackich jedynie na poziomie ich intencjonalności, co w gruncie rzeczy jest już dobrze przerobioną (również przez ekokrytykę⁶⁵) lekcją dekonstrukcji. Propozycja Clarka ma jednak znacznie dalej posunięte implikacje. Jeśli każde pisanie wystawia się na wolną grę znaków, to jest to także argument przeciw naiwnej ekokrytyce pragnącej zmieniać nasze kulturowe przyzwyczajenia i rozwijać „świadomość ekologiczną” – skoro wszyscy aktorzy tego świata mówią, jak przekonuje biosemiotyka⁶⁶, to również ich komunikaty podlegają dyseminacji, nie można ich traktować jako skupionych, sensownych, całościowych informacji. Dlatego np. Morton krytykuje powszechnie stosowaną w ekokrytyce strategię „ekomimesis” polegającą na substancjalnym ujmowaniu natury jako czegoś namacalnego, wszechobecnego, doświadczanego bezpośrednio i niechybnie przez to estetyzowanego⁶⁷, zaś Boes i Marshall postulują wprowadzenie w jej miejsce „ekodiegesis” – pisania nieimitującego „natury”, ale oddającego głos samej planecie i jej aktorom, a także wskazującego na nieuchronny dystans narracyjny przeczący iluzji immersji w świat życia⁶⁸.

⁶³Lawrence Buell, *Writing for an Endangered World: Literature, Culture, and Environment in the U.S. and Beyond* (Cambridge–London: Harvard University Press, 2001), 18–27.

⁶⁴Zob. Raj Patel i Jason W. Moore, „Tania natura”, w *O jeden las za daleko. Demokracja, kapitalizm i nieposłuszeństwo ekologiczne w Polsce*, red. Przemysław Czapliński, Joanna B. Bednarek i Dawid Gostyński (Warszawa: Książka i Prasa, 2019).

⁶⁵Zob. np. Serpil Oppermann, „Rethinking Ecocriticism in an Ecological Postmodern Framework: Mangled Matter, Meaning, and Agency”, w *Literature, Ecology, Ethics: Recent Trends in Ecocriticism*, red. Timo Müller i Michael Salter (Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2012), 35–50; Scott Knickerbocker, *Ecopoetics: The Language of Nature, the Nature of Language* (Boston: University of Massachusetts Press, 2012).

⁶⁶Zob. np. Wendy Wheeler, „The Biosemiotic Turn: Abduction, or, the Nature of Creative Reason in Nature and Culture”, w *Ecocritical Theory: New European Approaches*, red. Axel Goodbody i Kate Rigby (Charlottesville–London: University of Virginia Press, 2011).

⁶⁷Zob. Timothy Morton, *Ecology without Nature. Rethinking Ecological Aesthetics* (Cambridge–London: Harvard University Press, 2007).

⁶⁸Boes i Marshall, „Writing the Anthropocene: An Introduction”, 64.

Jeśli jednak Clark zachęca do anachronicznej lektury wszelkich tekstów literackich, to inna badaczka zainteresowana przeorientowaniem pola ekokrytyki, Lynn Keller, skupia się właśnie na utworach poetyckich, które powstały po 2000 roku, gdy termin antropocen został już spopularyzowany przez Paula Crutzena i Eugene'a Stoermera⁶⁹. Autorka książki *Recomposing Eco-poetics* nazywa je „poezją samoświadomego antropocenu”:

Ukułam frazę „samoświadomy antropocen”, aby zaopatrzyć nas w termin odróżniający się od określenia epoki geologicznej, która być może rozpoczęła się już przed wiekami, i wskazujący na tę bardzo niedawną świadomość. Identyfikuje on okres od wprowadzenia terminu antropocen, odkąd – niezależnie od tego, czy ludzie używają tego słowa, czy nie – istnieje rozległe „rozpoznanie, iż ludzkie działania prowadzą do daleko idących zmian w infrastrukturze podtrzymującej życie na Ziemi”⁷⁰.

We wstępie do książki Keller, podobnie jak Clark, podkreśla konieczność rozszerzenia zainteresowań ekokrytyki, tak aby nie obejmowała ona jedynie tradycyjnego *nature writing* czy ekopoetyki, ale także wszelkie teksty „samoświadomego antropocenu” wskazujące na całościowy wpływ człowieka na system planetarny Ziemi. Chodzi tu nie tylko o reprezentacje tego wpływu (skalarne zmiany antropocenu uniemożliwiają takie przedstawienie), ale i o poezję eksperymentalno-awangardową przełamującą granice (ludzkiej) komunikacji. Zgodnie ze słowami Evelyn Reilly celem jest wypracowanie nowej ekopoetyki, która pomagałaby „uświadomić sobie pełne implikacje naszej pozycji jako posługujących się językiem zwierząt w świecie składającym się z wzajemnych zależności. [...] Ekopoetyka musi być kwestią odnajdywania formalnych strategii, które skutkują szerszą zmianą paradygmatu i które faktycznie uczestniczą w zadaniu zadanawania kłamu estetycznemu wykorzystywaniu natury jako lustra dla ludzkiego narcyzmu”⁷¹.

Keller proponuje więc redefinicję roli ekopoetyki, która powinna nie tyle praktykować ekomimesis (przedstawiać „czystą naturę”), ile właśnie wskazywać na kontaminację, i to w podwójnym sensie tego słowa: 1) powiązanie aktorów ludzkich i nie-ludzkich, nieczystość podziału natura–kultura, 2) całkiem dosłowne zanieczyszczenie: fakt, że ilekroć wdychamy powietrze, wdychamy też znajdujące się w nim pyły zawieszone, ilekroć spożywamy najbardziej nawet „organiczny” pokarm, może on zawierać drobinę mikro- albo wręcz nanoplastiku, ilekroć kąpiemy się w morzu, jest to morze zakwaszone przez absorpcję nadmiaru antropogenicznych gazów cieplarnianych – i tak dalej⁷². W takim ujęciu poeta staje się kimś w rodzaju, jak to ujęła Joan Retallack, „radykalnego epistemologa”⁷³ czy też, jak

⁶⁹Paul Crutzen i Eugene Stoermer, „The Anthropocene”, *IGBP Global Change Newsletter* 41 (2000).

⁷⁰Lynn Keller, *Recomposing Eco-poetics: North American Poetry of the Self-Conscious Anthropocene* (Charlottesville–London: University of Virginia Press, 2017), 1. Keller cytuje jeden z ważniejszych artykułów w debacie o punkcie początkowym antropocenu: Simon L. Lewis i Mark A. Maslin, „Defining the Anthropocene”, *Nature* 519, nr 7542 (2015): 171–80. Autorzy zaproponowali wbicie „złotego gwoźdźca” wyznaczającego nową epokę w 1610 roku. O podobnej „epokowej świadomości” zmiany klimatu pisze też Chakrabarty, „The Human Condition in the Anthropocene”.

⁷¹Evelyn Reilly, „Eco-Noise and the Flux of Lux”, w *Eco Language Reader*, red. Brenda Iijima (Brooklyn: Nightboat Books, 2010), 261.

⁷²W podobną stronę zmierza Morton w swym projekcie ciemnej ekologii. Zob. Timothy Morton, *Dark Ecology: For a Logic of Future Coexistence* (New York: Columbia University Press, 2016).

⁷³Joan Retallack, „What Is Experimental Poetry & Why Do We Need It?”, *Jacket* 32 (2007), <http://jacketmagazine.com/32/p-retallack.shtml>. (dostęp: 11.06.2021)

sam wolałbym go nazwać, radykalnego hermeneuty, z jednej strony wskazującego na konieczność rozszerzania „rozumienia” na aktorów pozaludzkich, z drugiej – podkreślającego aporetyczność tego postulatu.

Skąd bierze się ta aporetyczność? Podobnie jak dla Clarka, fundamentalnym aspektem antropocenu są dla Keller zmiany skalarne: wymieszanie wysoce sprzecznych skal czasowych, przestrzennych, technologicznych, środowiskowych czy wreszcie tych dotyczących ludzkiej sprawczości. Samoświadomość antropocenu wymaga więc myślenia zarówno w znacznie szerszych, jak i w znacznie mniejszych skalach niż te, do których przyzwyczała nas ideologia ludzkiego ekscjepcjonalizmu. Tym bardziej że – jak zauważa Derek Woods – nie działają jednak jak skala kartograficzna, którą dałoby się powiększać lub pomniejszać z zachowaniem wszelkich proporcji⁷⁴. Niekartograficzny koncept skali, dokładnie na odwrót, wskazuje na fundamentalną nieciągłość – dlatego właśnie skala planetarna oznacza zwichnięcie skali ludzkiej.

Co więcej, okazuje się, że ludzka sprawczość tak naprawdę nie jest ludzka, gdyż stanowi „sumę terraformujących asamblaży, na które składają się ludzie, gatunki nie-ludzkie i technika”⁷⁵. Wszystko to wywołuje kognitywny i afektywny „dysonans skalarny” – nieprzyjemne napięcie wynikające ze sprzeczności pomiędzy niewielką sprawczością indywidualną a olbrzymim zbiorowym wpływem ludzkości na system Ziemi: „Podczas gdy kolektywnie popadamy z jednych punktów krytycznych w kolejne, spośród których każdy posiada trudne do pojęcia kaskadowe konsekwencje, jednostka czuje się malutka i bezradna”⁷⁶. Drugą stroną tego medalu jest utrata poczucia jednostkowej odpowiedzialności za kryzys klimatyczny. Przykładowo: im więcej ludzi uczestniczy w zglobalizowanym modelu społeczeństwa konsumpcjonistycznego, tym mniejsza jednostkowa odpowiedzialność, tym jednak większy kumulatywny efekt ich działań.

Keller nie zachęca już zatem do „ekologicznej nadinterpretacji”, ale bada teksty samoświadomego antropocenu – utwory eksperymentalnie wskazujące na uwikłanie aktorów ludzkich i nie-ludzkich w skalarne konsekwencje istnienia hiperobiektywów (blisko tego typu twórczości sytuowałyby się utwory Kacpra Bartczaka⁷⁷), zawiązujące afektywne wspólnoty ponadgatunkowe (tu warto przywołać poezję Ilony Witkowskiej⁷⁸), przekraczające granice ludzkiego języka i dążące do międzygatunkowego „przekładu biosemiotycznego” (w polskim kontekście najbliższej tego rodzaju działalności sytuują się próby Urszuli Zajączkowskiej) czy wreszcie przyjmujące „kosmiczną”, zdehumanizowaną perspektywę bliską Clarkowskiej trzeciej skali (na myśl przychodzi np. tomy *Cielenie lodowca* Marcina Ostrychacza, *Nebula* Anny Adamowicz czy *Zakłady holenderskie* Radosława Jurczaka)⁷⁹.

⁷⁴Zob. Derek Woods, „Scale Critique for the Anthropocene”, *Minnesota Review*, nr 83 (2014): 133–42.

⁷⁵Woods, 134.

⁷⁶Keller, *Recomposing Eco-poetics: North American Poetry of the Self-Conscious Anthropocene*.

⁷⁷Zob. np. Jakub Skurtys, „Pieśń kopalni i tworzyw sztucznych (wokół «Wierszy organicznych» Kacpra Bartczaka)”, w *Ekokrytyka* (Poznań: Wydawnictwo WBPiCAK, 2018), 22–36.

⁷⁸Zob. np. Dawid Kujawa, „Od stawania-się-zwierzęciem do stawania-się-molekularnym. Poezja w ujęciu ekozoficznym”, w *Ekokrytyka* (Poznań: Wydawnictwo WBPiCAK, 2018), 81–91; Monika Glosowicz, „Wspólnoty afektywne. Ilona Witkowska”, w *Maszynerie afektywne. Literackie strategie emancypacji w najnowszej polskiej poezji kobiet* (Warszawa: Wydawnictwo IBL PAN, 2019), 198–223.

⁷⁹Por. też Julia Fiedorczyk, „Poezja samoświadomego antropocenu”, w *Prognoza niepogody. Literatura polska w XXI wieku*, red. Maciej Jakubowiak i Szymon Kloska (Wołowiec: Czarne, 2020), 81–93. Autorka artykułu przytacza także inne możliwości przełożenia rozważań Keller na kontekst poezji polskiej.

Jednak z nieco innej perspektywy „samoświadomość antropocenu” pozostaje fałszywą świadomością, o ile nie wskazuje na katastrofalną sprawczość systemu kapitalistycznego. Przypomnijmy, że refleksja Derridy na temat zwichnięcia czasu dokonywała się w imię wierności *pewnemu* dziedzictwu Marksa i, jak się wydaje, dziedzictwo to warte jest podjęcia także ze względu na skalarne efekty antropocenu. Kiedy więc czytam np. poemat *Bailout* Tomasza Bąka, jest to dla mnie nie tylko opowieść o następstwach kryzysu gospodarczego, który wybuchł w 2008 roku (druga skala Clarka), ale – być może przede wszystkim – krytyka kapitalocenu. Znajduję w tym tekście wystarczająco dużo fragmentów na temat temporalnej nieprzystawalności krótkoterminowych zysków i długoterminowych konsekwencji kapitalistycznego sposobu produkcji, by wskazać, że Bąk pisze m.in. o „rozdarciu metabolicznym” pomiędzy kapitałem a systemem planetarnym, bez którego nie sposób zrozumieć przyczyn kryzysu środowiskowo-klimatycznego⁸⁰.

Antropocen i możliwość innej historii literatury

Być może najbardziej konfundującym skalarnym efektem antropocenu jest uświadomienie sobie, że wyznaczał on kondycję życia na Ziemi, zanim jeszcze ktokolwiek zdawał sobie z tego sprawę. Jeśli od 2000 roku żyjemy w „samoświadomym antropocenie”, to jego złowieszcze (lub raczej „człowieczone”, by przywołać udatny neologizm Michała Prankego⁸¹) widmo krążyło nad nami co najmniej od 1945 roku (początek wielkiego przyspieszenia). *Przyszłość była tu już od dawna*. Derrida nazwał taki stan rzeczy „efektem wizjera”, polegającym na tym, że „nie widzimy tego, kto na nas patrzy”, „rzecz patrzy na nas i widzi, że my nie widzimy jej nawet wtedy, gdy się tutaj znajduje”⁸².

Czy wobec tego antropocen nie woła o nową, anachroniczną historię literatury? Czy (zgoła zanieczyszczone) światło, jakie rzuca on na nowoczesną konstytucję, ideologię postępu, ruchy emancypacyjne ograniczone jedynie do aktorów ludzkich itp., nie skłania także do przewartościowania dotychczasowych ustaleń historycznoliterackich oraz do środowiskowo-klimatycznej nadinterpretacji potencjalnie każdego tekstu napisanego po 1945 roku? Czy nie należałoby powtórzyć pytania o możliwość innej historii literatury? Zwłaszcza że gdy po raz pierwszy stawiała je Teresa Walas (notabene: w tym samym roku, w którym ukazał się oryginał *Widm Marksa* Derridy), już ona zauważała, że dzieje „dają się ukształtować jako równoległe i nakładające się na siebie przebiegi zdarzeń o różnej wielkości i różnym stopniu wyrazistości”⁸³.

⁸⁰Zob. np. John Bellamy Foster, *Marx's Ecology* (New York: Monthly Review Press, 2000); Jason W. Moore, *Capitalism in the Web of Life: Ecology and the Accumulation of Capital* (London: Verso, 2015). Także Crutzen, Steffen i McNeill wskazują na fakt, że system Ziemi operuje w zupełnie innych skalach czasowych niż system ekonomiczny (Crutzen, Steffen i McNeill, „The Anthropocene: Are Humans Now Overwhelming the Great Forces of Nature?”, 619). Por. też ironiczne stwierdzenie Hamiltona, że kryzys klimatyczny bierze się nie stąd, że rynki działają źle, ale stąd, że działają zbyt dobrze: ich metabolizm jest znacznie szybszy niż metabolizm systemu Ziemi. Clive Hamilton, „Human Destiny in the Anthropocene”, w *The Anthropocene and the Global Environmental Crisis: Rethinking Modernity in a New Epoch*, red. Clive Hamilton, Christophe Bonneuil i François Gemenne (New York: Routledge, 2015), 35.

⁸¹Michał Pranke, *Rant* (Łódź: Dom Literatury w Łodzi, 2018), 30.

⁸²Derrida, *Widma Marksa. Stan długu, praca żałoby i nowa międzynarodówka*, 26.

⁸³Teresa Walas, *Czy możliwa jest inna historia literatury?* (Kraków: Universitas, 1993), 131.

Innymi słowy, chodziłoby o rodzaj postulowanego także przez Josepha Hillisa Millera „czytania anachronicznego”, wychodzącego z założenia, że kreatywna anachronia jest immanentnie wpisana w każdy tekst literacki: „zawsze istnieje możliwość, że nowy, nieprzewidziany kontekst retrospektywnie przekształci tekst, nadając mu zmienioną i być może profetyczną moc”⁸⁴. Tak właśnie zdaniem Clarka działają „retrospektywne ironie antropocenu”, wystawiające wszelką ludzką działalność na kontyngencję głębokiej historii geologicznej⁸⁵. I to te retrospektywne ironie skłaniałyby do napisania innej historii literatury po 1945 roku.

⁸⁴Clark, *Ecocriticism on the Edge. The Anthropocene as a Threshold Concept*, 63. Por. też J. Hillis Miller, „Anachronistic Reading”, *Derrida Today* 3, nr 1 (2010): 75–91.

⁸⁵Clark, *Ecocriticism on the Edge. The Anthropocene as a Threshold Concept*, 129. Nawiasem mówiąc, w pewnym sensie nie ma w tym nic szokującego – czyż nie na tym polega nieograniczona semioza Charlesa Sandersa Peirce’a?

Bibliografia

- Allenby, Braden R. i Daniel Sarewitz. *The Techno-Human Condition*. Cambridge: MIT Press, 2018.
- Baldwin, Andrew. „Postcolonial Futures: Climate, Race, and the Yet-to-Come”. *ISLE: Interdisciplinary Studies in Literature and Environment* 24, nr 2 (2017): 292–305.
- Barcz, Anna. „Przedmioty ekozagłady. Spekulatywna teoria hiperobiektyw Timothy’ego Mortona i jej (możliwe) ślady w literaturze”. *Teksty Drugie*, nr 2 (2018): 75–87.
- . *Realizm ekologiczny. Od ekokrytyki do zookrytyki w literaturze polskiej*. Katowice: Wydawnictwo Naukowe Śląsk, 2016.
- Bińczyk, Ewa. *Epoka człowieka. Retoryka i marazm antropocenu*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2018.
- Boes, Tobias i Kate Marshall. „Writing the Anthropocene: An Introduction”. *The Minnesota Review*, nr 83 (2014): 60–72.
- Buell, Lawrence. *The Environmental Imagination: Thoreau, Nature Writing, and the Formation of American Culture*. Cambridge–London: Harvard University Press, 1995.
- . *The Future of Environmental Criticism: Environmental Crisis and Literary Imagination*. Malden–Oxford–Carlton: Blackwell Publishing, 2005.
- . *Writing for an Endangered World: Literature, Culture, and Environment in the U.S. and Beyond*. Cambridge–London: Harvard University Press, 2001.
- Chakrabarty, Dipesh. „Klimat historii. Cztery tezy”. Przetłumaczone przez Magda Szcześniak. *Teksty Drugie*, 5 (2014): 168–99.
- . „The Human Condition in the Anthropocene”. *The Tanner Lectures in Human Values*, 2015.
- Clark, Timothy. *Ecocriticism on the Edge. The Anthropocene as a Threshold Concept*. London–New York: Bloomsbury, 2015.
- Crutzen, Paul, Will Steffen i John R. McNeill. „The Anthropocene: Are Humans Now Overwhelming the Great Forces of Nature?”. *Ambio* 36, nr 8 (2007): 614–21.
- Crutzen, Paul i Eugene Stoermer. „The Anthropocene”. *IGBP Global Change Newsletter*, 41 (2000): 17–18.
- Derrida, Jacques. *L’Animal que donc je suis*. Paris: Galilée, 2006.
- . *Séminaire La bête et le souverain*, t. 1. Paris: Galilée, 2008.
- . *Séminaire La bête et le souverain*, t. 2. Paris: Galilée, 2010.

- . *Widma Marksa. Stan długu, praca żałoby i nowa międzynarodówka*. Przełożone przez Tomasz Załuski. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2016.
- Environmental Humanities: Voices from the Anthropocene*. Zredagowane przez Serpil Oppermann i Serenella Iovino. London–New York: Rowman and Littlefield, 2017.
- Felstiner, John. *Can Poetry Save the Earth? A Field Guide to Nature Poems*. New Haven: Yale University Press, 2009.
- Fiedorczuk, Julia. „Poezja samoświadomego antropocenu”. W *Prognoza niepogody. Literatura polska w XXI wieku*. Zredagowane przez Maciej Jakubowiak i Szymon Kloska, 81–93. Wołowiec: Czarne, 2020.
- . *Tlen*. Wrocław: Biuro Literackie, 2009.
- Fiedorczuk, Julia i Gerardo Baltrán. *Ekopoetyka. Ekologiczna obrona poezji*. Warszawa: Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Uniwersytet Warszawski, 2020.
- Fisher, Mark. *Ghosts of My Life: Writings on Depression, Hauntology and Lost Futures*. Alresford: Zero Books, 2014.
- Foster, John Bellamy. *Marx's Ecology*. New York: Monthly Review Press, 2000.
- Glosowicz, Monika. „Wspólnoty afektywne. Ilona Witkowska”. W *Maszynerie afektywne. Literackie strategie emancypacji w najnowszej polskiej poezji kobiet*, 198–223. Warszawa: Wydawnictwo IBL PAN, 2019.
- Hamilton, Clive. *Defiant Earth: The Fate of Humans in the Anthropocene*. Crows Nest: Allen&Unwin, 2017.
- . „Human Destiny in the Anthropocene”. W *The Anthropocene and the Global Environmental Crisis: Rethinking Modernity in a New Epoch*. Zredagowane przez Clive Hamilton, Christophe Bonneuil i François Gemenne, 32–43. New York: Routledge, 2015.
- Hamilton, Clive, Christophe Bonneuil i François Gemenne. „Thinking the Anthropocene”. W *The Anthropocene and the Global Environmental Crisis: Rethinking Modernity in a New Epoch*. Zredagowane przez Clive Hamilton, Christophe Bonneuil i François Gemenne, 1–13. New York: Routledge, 2015.
- Haraway, Donna J. „Staying with the Trouble: Anthropocene, Capitalocene, Chthulucene”. W *Anthropocene or Capitalocene? Nature, History, and the Crisis of Capitalism*. Zredagowane przez Jason W. Moore, 34–76. Oakland: PM Press, 2016.
- Heidegger, Martin. *Die Grundbegriffe der Metaphysik. Welt-Endlichkeit-Einsamkeit*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1983.
- Hillis Miller, Joseph. „Anachronistic Reading”. *Derrida Today* 3, nr 1 (2010): 75–91.
- Hiltner, Ken. „General Introduction”. W *Ecocriticism. The Essential Reader*. Zredagowane przez Ken Hiltner. London–New York: Routledge, 2015.
- Jarzyna, Anita. *Post-koiné. Studia o nieantropocentrycznych językach (poetyckich)*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2019.
- Keller, Lynn. *Recomposing Eco-poetics: North American Poetry of the Self-Conscious Anthropocene*. Charlottesville–London: University of Virginia Press, 2017.
- King, Michalea D., Ian M. Howat, Salvatore G. Candela, Myoung J. Noh, Seongsu Jeong, Brice P.Y. Noël, Michiel R. van den Broeke, Bert Wouters i Adelaide Negrete. „Dynamic ice loss from the Greenland Ice Sheet driven by sustained glacier retreat”. *Communications Earth & Environment*, nr 1 (2020).
- Klimatyczne ABC*. Zredagowane przez Magdalena Budziszewska, Aleksandra Kardaś i Zbigniew Bohdanowicz. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2021.
- Knickerbocker, Scott. *Ecopoetics: The Language of Nature, the Nature of Language*. Boston: University of Massachusetts Press, 2012.
- Kujawa, Dawid. „Od stawania-się-zwierzęciem do stawania-się-molekularnym. Poezja w ujęciu ekozoficznym”. W *Ekokrytyka*. Zredagowane przez Krzysztof Wojciechowski. 81–91. Poznań: Wydawnictwo WBPiCAK, 2018.
- Latour, Bruno. „Agency at the time of the Anthropocene”. *New Literary History* 45, nr 1 (2014): 1–18.
- . *Nigdy nie byliśmy nowoczesni. Studium z antropologii symetrycznej*. Przetłumaczone przez Maciej Gdula. Warszawa: Oficyna Naukowa, 2011.

- Leggewie, Claus i Harald Welzer. *Koniec świata, jaki znaliśmy. Klimat, przyszłość i szanse demokracji*. Przetłumaczone przez Piotr Buras. Warszawa: Krytyka Polityczna, 2012.
- Lewis, Simon L. i Mark A. Maslin. „Defining the Anthropocene”. *Nature* 519, nr 7542 (2015): 171–80.
- McBrien, Justin. „Accumulating Extinction: Planetary Catastrophism in the Necrocene”. W *Anthropocene or Capitalocene? Nature, History, and the Crisis of Capitalism*. Zredagowane przez Jason W. Moore, 116–37. Oakland: PM Press, 2016.
- Marzec, Andrzej. *Widmontologia. Teoria filozoficzna i praktyka artystyczna ponowoczesności*. Warszawa: Fundacja Bęc Zmiana, 2015.
- Material Ecocriticism*. Zredagowane przez Serenella Iovino i Serpil Oppermann. Bloomington: Indiana University Press, 2014.
- Merwin, William Stanley i Julia Fiedorczuk. „Już tylko o ogrodach”. *Tygodnik Powszechny*, 2013. <https://www.tygodnikpowszechny.pl/juz-tylko-o-ogrodach-19688>. (dostęp: 11.06.2021)
- Momro, Jakub. *Widmontologie nowoczesności. Genezy*. Warszawa: Wydawnictwo IBL PAN, 2014.
- Moore, Jason W. *Capitalism in the Web of Life: Ecology and the Accumulation of Capital*. London: Verso, 2015.
- . „Introduction: Anthropocene or Capitalocene? Nature, History, and the Crisis of Capitalism”. W *Anthropocene or Capitalocene? Nature, History, and the Crisis of Capitalism*. Zredagowane przez Jason W. Moore, 1–13. Oakland: PM Press, 2016.
- Morton, Timothy. *Dark Ecology: For a Logic of Future Coexistence*. New York: Columbia University Press, 2016.
- . *Ecology without Nature. Rethinking Ecological Aesthetics*. Cambridge–London: Harvard University Press, 2007.
- . *Hyperobjects: Philosophy and Ecology After the End of the World*. Minneapolis–London: University of Minnesota Press, 2013.
- Northcott, Michael. „Eschatology in the Anthropocene: From the Chronos of Deep Time to the Kairos of the Age of Humans”. W *The Anthropocene and the Global Environmental Crisis: Rethinking Modernity in a New Epoch*. Zredagowane przez Clive Hamilton, Christophe Bonneuil i François Gemenne, 100–111. London–New York: Routledge, 2015.
- Oppermann, Serpil. „Introducing Migrant Ecologies in an (Un)bordered World”. *ISLE: Interdisciplinary Studies in Literature and Environment* 24, nr 2 (2017): 1–14.
- . „Rethinking Ecocriticism in an Ecological Postmodern Framework: Mangled Matter, Meaning, and Agency”. W *Literature, Ecology, Ethics: Recent Trends in Ecocriticism*. Zredagowane przez Timo Müller i Michael Salter, 35–50. Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2012.
- Patel, Raj i Jason W. Moore. „Tania natura”. W *O jeden las za daleko. Demokracja, kapitalizm i nieposłuszeństwo ekologiczne w Polsce*. Zredagowane przez Przemysław Czapliński, Joanna B. Bednarek i Dawid Gostyński. Warszawa: Książka i Prasa, 2019.
- Popkiewicz, Marcin i Szymon Malinowski. „Rozpad lądolodu Antarktydy Zachodniej nieunikniony”. *Nauka o klimacie*, 2015. <https://naukaoklimacie.pl/aktualnosci/rozpad-ladolodu-antarktydy-zachodniej-nieunikniony-77>.
- Pranke, Michał. *Rant*. Łódź: Dom Literatury w Łodzi, 2018.
- Reilly, Evelyn. *Apocalypso*. New York: Roof Books, 2012.
- . „Eco-Noise and the Flux of Lux”. W *Eco Language Reader*. Zredagowane przez Brenda Iijima, 255–74. Brooklyn: Nightboat Books, 2010.
- Retallack, Joan. „What Is Experimental Poetry & Why Do We Need It?” *Jacket* 32 (2007). <http://jacketmagazine.com/32/p-retallack.shtml>. (dostęp: 11.06.2021)
- Rigby, Kate. „Earth, World, Text: On the (Im) possibility of Ecopoiesis”. *New Literary History* 35, nr 3 (2004): 427–42.
- . „Ecocriticism”. W *Introducing Criticism at the 21st Century*. Zredagowane przez Julian Wolfreys, 151–78. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2002.
- Rockström, Johan, Will Steffen, Kevin Noone, Åsa Persson, F. Stuart Chapin, Eric Lambin, Timothy M. Lenton i in. „Planetary

- Boundaries: Exploring the Safe Operating Space for Humanity". *Ecology and Society* 14, nr 2 (2009): 472–75.
- Skurtys, Jakub. „Pieśń kopalni i tworzyw sztucznych (wokół «Wierszy organicznych» Kacpra Bartczaka)”. W *Ekokrytyka*. Zredagowane przez Krzysztof Wojciechowski, 22–36. Poznań: Wydawnictwo WBPiCAK, 2018.
- Steffen, Will, Wendy Broadgate, Lisa Deutsch, Owen Gaffney i Cornelia Ludwig. „The Trajectory of the Anthropocene: The Great Acceleration”. *The Anthropocene Review* 2, nr 1 (2015): 81–98.
- Ubertowska, Aleksandra. „«Mówić w imieniu biotycznej wspólnoty». Anatomie i teorie tekstu środowiskowego”. *Teksty Drugie*, nr 2 (2018): 17–40.
- Walas, Teresa. *Czy możliwa jest inna historia literatury?* Kraków: Universitas, 1993.
- Wallerstein, Immanuel. *Koniec świata jaki znamy*. Przetłumaczone przez Michał Bilewicz, Adam W. Jelonek i Krzysztof Tyszką. Warszawa: Wydawnictwo Scholar, 2004.
- Wheeler, Wendy. „The Biosemiotic Turn: Abduction, or, the Nature of Creative Reason in Nature and Culture”. W *Ecocritical Theory: New European Approaches*. Zredagowane przez Axel Goodbody i Kate Rigby, 270–82. Charlottesville–London: University of Virginia Press, 2011.
- Widma Derridy*. Zredagowane przez Agata Bielick-Robson i Piotr Sadzik. Warszawa: Wydawnictwo IBL PAN, 2018.
- Woods, Derek. „Scale Critique for the Anthropocene”. *Minnesota Review*, nr 83 (2014): 133–42.
- „Working Group on the «Anthropocene»”, b.d. <http://quaternary.stratigraphy.org/working-groups/anthropocene/>. (dostęp: 11.06.2021).

SŁOWA KLUCZOWE:

ekokrytyka

antropocen

ABSTRAKT:

Pierwsza część artykułu podejmuje teoretyczny namysł nad antropoceniem jako epoką, w której nastąpiło radykalne wymieszanie czasu ludzkiego i geologicznego. W części tej przedstawione są wglądy formułowane w obrębie dyskursu antropocenu, a także ustalenia klimatologii. Skłaniają one do wypracowania widmontologii antropocenu jako epoki, w której „czas wypadł z ram”. Druga część artykułu przekłada ustalenia teoretyczne na praktykę literaturoznawczą (zwłaszcza ekokrytyczną). Autor rekonstruuje propozycje uprawiania ekokrytyki w czasach antropocenu sformułowane przez Timothy’ego Clarka oraz Lynn Keller i podejmuje wstępne próby przełożenia ich na kontekst literatury polskiej.

GEOHISTORIA*w i d m o n t o l o g i a***NOTA O AUTORZE:**

Patryk Szaj – ur. w 1989 roku, doktor nauk humanistycznych, literaturoznawca. Pracownik Uniwersytetu Pedagogicznego im. KEN w Krakowie. Interesuje się humanistyką środowiskową, dyskursem antropocenu, związkami między literaturą a filozofią. Autor książek *Wierność trudności. Hermeneutyka radykalna Johna D. Caputo a poezja Aleksandra Wata, Tadeusza Różewicza i Stanisława Barańczaka* (2019) oraz *Od modernizmu do antropocenu. Szkice z hermeneutyki dekonstrukcyjnej* (2021, w druku). Redaktor prowadzący serii wydawniczej Humanistyka Środowiskowa (Wydawnictwo WBPiCAK w Poznaniu). Stały współpracownik redakcji dwutygodnika kulturalnego „artPapier” oraz „CzasKultury.pl”.